

Kummitused eestivenelaste folklooritekstides: klassifikatsioon, Valgevene ja Eesti paralleelid

ELENA BOGANEVA

Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Uurimiskeskuse (Valgevene Teaduste Akadeemia)
etnolingvistika ja folkloori sektori juhataja
elboganeva@gmail.com

ILJA BUTOV

Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Uurimiskeskuse (Valgevene Teaduste Akadeemia)
doktorant, projekti "Ufokom" koordinaator
illiabutov@gmail.com

MARE KÕIVA

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja, juhtivteadur
mare.koiva@folklore.ee

Teesid: Kummituse või viirastusena võivad inimesele ilmuda mitmed mütoloogilised olendid, nende kogemisse on haaratud mitmed meeled ja kogemused ise võivad olla kompleksed. Mitmekesise päritoluga nähtus ilmub visuaalselt või auditiivselt ning seostub sageli rituaalsete puudujääkide ja rahutute hingede teemaga. Kummitused ilmuvad üksildastes ja tähenduslikes paikades. Nad põhjustavad segadust, hirmu ja mõnikord majanduslikku kahju, kuid võivad vahel olla ka heatahtlikud. Artikkel vaatleb kummituste nimetusi ja nimetamistavasid, ilmumiskuju- sid, tegevusi inimeste suhtes, tunnuseid ja ilmumiskohtasid ning nähtuse kaasaegseid arenguid võrdluses eesti ja valgevene folklooriga.

Märksõnad: antropomorfsed kummitused, kodukäija, kummitus, kummitusjutud, nägemus, zoomorfsed kummitused, tume turism, viirastus

SISSEJUHATUS

Kuigi käsitletav nähtus on tuntud juba antiikajast ning esineb kõigis kultuurides, on artiklis käsitletud teemade uurimine toimunud teatud kümnenditel (1940.–1950. aastatel) ning seejärel unustusse vajunud, et uuesti esile tõusta. 1980. aastatest on erinevad nägemused ja kummituselamused pakkunud uurijatele taas huvi fiktiivsete juttude, müütiliste olendite, kogemuste kontekstis. Inimlik hirm tunnetamatu ees ning jutustused kogemustest kohtumisel viirastuslike olenditega on säilinud tuhandeid aastaid. Nagu märgib Elena Levkievskaja, kuuluvad kummitused ja viirastused pigem mütoloogiliste nähtuste kui mütoloogiliste olendite hulka – need tihti nõrgalt isikustatud visuaalsed, auditiivsed, harvem taktilised hallutsinatsioonid, millel on mitmekesine päritolu ning erinev ilmumise aeg, koht ja viis (Levkievskaja 2009a: 263). Rangelt võttes ei kujuta kummitused endast iseseisvat tegelaskuju, vaid pigem vormi, milles inimesele võivad ilmuda mitmed mütoloogilised olendid – kodu- ja metshaldjas, näkk ja teised vetehaldjad, nõid, kodukäija ja ringirändav surnu, needusega maetud aare, haigusvaimud jms. Nende kogemisse on haaratud mitmed meeled ja kogemused võivad olla kompleksed, ent enim on tegemist nähtud, visuaalsete elamustega.

Vene keeles on sõnal *videnie* (nägemus) polüseemiline tähendus: see võib viidata keskaegse Euroopa kirjandusžanrile, mille keskmes on inimese kokkupuude üleloomuliku sfääriga muutunud teadvuse seisundis (transis, unes, kliinilises surmas). Nägemuste peamised teemad hõlmavad teispoosust, paradiisi ja põrgu ülesehitust, viimset kohtupäeva, kohtumist Jeesus Kristuse, inglite ja deemonite ning surnud inimestega (Romaško 2004–2017).

Sõnal *nägemus* on veel üks tähendus – silme ette ilmunud: fantastiline kujutis, viirastus, kummitus, miski, mis on tekkinud kujutluses või unes, ning on sisuliselt samastatav sõnaga *kummitus*. Käesolevas artiklis lähtume just sellest tähendusest.

Sama tähendust käsitleb ka Vladimir Dal (1880: 130), kirjutades: “Sõna *nägemus* all mõistame nähtust, sellist nähtavat objekti, mis on meie silme ette ilmunud erakordsel, üleloomulikul viisil, st viisil, mida ei saa seletada meile seni teadaolevate loodusseadustega. Eeldatakse, et inimene näeb ilmunut mitte unes, vaid ilmsi; lisaks sellele on nägemus enamasti mitteaineline, füüsiliselt, käega mittetajutav, kuigi silmale nähtav; teisisõnu, see paikneb määratlematus vahealas ainelise ja ainetu maailma vahel.”

“Nägemused põhinevad enamasti varju või vaimu ilmunisel – nagu sageli väljendatakse – st inimesel, kes on juba lahkunud igavikku, kuid võtnud taas füüsilise, nähtava kuju. Just selles tähenduses saab nägemus täpsema määratleva nimetuse *kummitus*” (Dal 1880: 130).

Kummitusi klassifitseeritakse tavaliselt eraldi alamtüüpideks, millel on ühised tunnused. Kõige enam uuritud on hingede kujutised ja inimeste suhted surnutega – nii faktiliselt kinnitatud kontaktid kui ka fantastilised juhtumid.

Maria Leach määratles 1972. aastal mitmeid nähtusi, mis on temaatiliselt seotud, kuid erineva ontoloogiaga ning kajastuvad erinevalt religioossetes arusaamades. “Kummitus on kehatu vaim. Seda terminit kasutatakse tavaliselt inimese hinge kohta pärast surma ning see toimib sünonüümina sellistele mõistetele nagu: fantoom, spekter, vari, viirastus, vaim, ilming, kodukäija (tagasitulev surnu)” (Leach & Fried 1972: 453). Korduvalt on sotsiaal- ja humanitaarteadustes 20. ja 21. sajandil tõstatatud küsimus välitööde, väljaannete ja teoreetiliste käsitluste mõjust lokaalsele traditsioonile ja selle muutumine välispidise vaate mõjul (vt Clarke 2007) – see huvitav aspekt on ka meie aines edasisel vaatlemisel.

Artikli eesmärk on kirjeldada Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogu materjalide põhjal¹ mütoloogilisi tekste, mis käsitlevad kummitusi, nägemusi ja hirmu põhjustatud üleelamisi, mis olid levinud Eesti vene elanikkonna seas perioodil 1920–1944. Uurimus põhineb täielikul tekstikorpusel, mis on plaanis avaldada eraldi väljaandena.

Meid huvitas eestivene kummituslugude struktuur ja motiivid. Nähtuse mitmekülgsemaks vaatlemiseks kasutatakse ka mõningaid paralleele eesti ja valgevene traditsioonist, mida on esitatud üldiste vastavuste esiletoomiseks; mõlema võrdlusaluse rahva kummituslugude ja -motiivide käsitlused on plaanis valmistada ette lähemas tulevikus. Tekstide analüüsimisel kasutatakse järgnevate elementide esiletoomist: nimetused ja nimetamistavad; välimus (ilmumiskuju) ja atribuudid; tegevused inimeste suhtes, akustilised ja ajalised tunnused; ilmumiskohad ja tänased arengud.

1. NIMETUSED JA NIMETAMISTAVAD

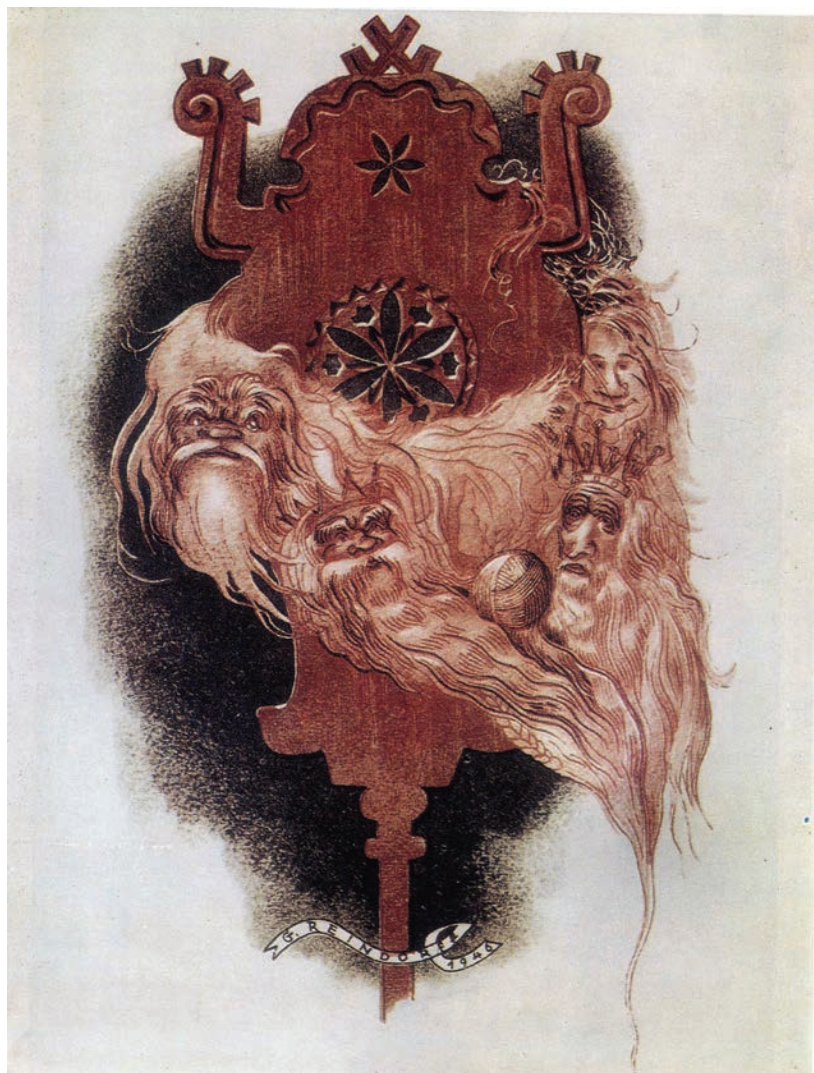
Kummitused ja hirmud, mis esinevad meie poolt analüüsitud Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogu üleskirjutustes, on suhteliselt sarnased: *privizénija*, *privizénja*, *prividžénija*, harvem *neprijatel'* või *šišak* (viimane tähenduses “rüve jõud”).² Lisaks mainitakse arhiivimaterjalides ka *nägemusi* (“videnie”), mis on sünonüümne tüpoloogiliselt samasse kategooriasse liigituvate nähtuste kohta.

Eriti tähelepanuväärsed nägemused on seotud surnutega – neid võiks käsitleda kui eraldi kummituste kategooriat.³ Näiteks: “Surnul on raske, kui nad [elavad] nutavad, aga halb inimene teab seda ja rõõmustab ning annab *privizénija*” (ERA, Vene 11, 501 (95)).

Eesti keeles kasutatakse kummitustega seoses termineid: *kummitus*, *viirastus*, *nägemus*, *hirmutaja*, *vilbus* ja *lummutis*.⁴ Viimane mõiste rõhutab ähmast, hirmutavat ja segadusse ajavat olendit, mis tekitab hirmu ning on sageli seotud surijast lahkunud eksleva, varjusarnase hinge kujutisega. Sõna *lummutis* on kirjakeelde tulnud Kirde-Eesti murretest ning toimib üldistava tähistajana nähtusele, st kummalisele nägemusele, samas kui rahvapärased nimetused osutavad erinevatele visuaalsetele ilmingutele, mis esinevad enamasti pimeduses.

Mardus (ka *marras*) tähendas algsest surnut, kuid hiljem hakkas tähistama kehast lahkunud hinge, surmavaimu või konkreetset surmaennet. Mardust võidi näha inimese, looma või linnu kujul, kuulda kui kutsuvat häält või muud kummalist heli. Kõige tuntum oli ta Põhja-Eestis (Eisen 1919: 48–51; Loorits 1949: 252–255, 452–453).

“Ringikäivat surnut” nähakse pimeduses ja ta ilmub kindlates paikades, Eesti tavakohane nimetus on *kodukäija*. Sama nimetus esineb ka Eesti vene-
laste seas. Huvitaval kombel nimetatakse Eesti Kirjandusmuuseumi vene kogus *kodukäijaks* ka *domovoid*-majahaldjat (ERA, Vene 1, 253 (25); ERA, Vene 1, 300/1 (16)), kes mõnel juhul samastatakse ringikäiva surnuga.

Joonis 1. Günther Reindorffi illustratsioon Friedrich Reinhold Kreutzwaldi raamatule “Eesti rahva ennemuistsed jutud”.

Eesti Riiklik Kirjastus 1951.

Valgevene keeles nimetatakse kummitust *прывід* või sagedamini *здань* (*зданнё*) – see, mis on silme ette ilmunud, “näib” või “paistab”.

А Кажаніха калісьці раскажывала. Каля почты з горкі ўдзе сюды дарога – стаіць нехта вісокі на адной назе, пад капалюшом. Віжу ж, кажа, стаіць чалавек на адной назе... Пержагналася. Падхажу – нікога няма... Жагнацца нада, мадліцца. Чым жа адбараняцца ад гэтых зданяў?

[Kord rääkis Kažaniha. Posti lähedal, mäe pealt tuleb tee siia – seisab keegi pikk, ühel jalal, kübara all. Näen ju, ütleb, seisab inimene ühel jalal... Ehmusin. Lähenen – kedagi pole... Tuleb ristimärk teha, palvetada. Kuidas end nende viirastuste eest kaitsta?] (Tradytšyinaia 2006: 433, nr 156)

2. VÄLIMUS JA ATRIBUUDID

Erinevate maade teadete põhjal esinevad kummitused mitmesuguse väliskujuga, kuigi domineerivaks jääb inimlik vorm (Leach & Fried 1972: 953; de Blécourt 2024: 1–10; Cowdell 2011). Meie vaadeldavates tekstides näiteks:

Вот, года два тому назад, так моя кресница тожа перяполошилась – насилу домой прибегла! Праходить ета яна выма лужы, друг, как из зямли, вырос перяд ней мусь – цина, высокой такой... И стал приближаца к ей... А поровнялся, так “бух” в воду – как не бывало яво!

[Umbes kaks aastat tagasi sattus mu ristilaps hirmuvalda – vaevu jõudis koju! Ta läks niidul lompide vahelt, ja äkki, nagu maa seest, kerkis tema ette mingi kuju – väga pikk... Ja hakkas tema poole liikuma... Kui oli temaga kohakuti, siis ‘plarts’ vette – nagu poleks teda olnudki!] (ERA, Vene 10, 196/7 (766))

Üheks eristuvaks kummituste rühmaks on karakterid, keda iseloomustab erakordselt suur kasv ja kohustuslik, ebarproportsionaalselt suur peakate. Näiteks:

Брат видел, как человек необыкновенного росту, большущая шляпа, что зонтик на голове, перешел через дорогу к кладбищу этому и свиснул так сильно, что ушам больно. Товарищ испугался и убежал, а брат-то остался и смотрел, как ён на кладбище пошел, да там и пропал.

[Vend nägi, kuidas erakordse kasvuga ja tohutu mütsiga – nagu vihmvvari peas – inimene läks üle tee kalmistu poole ja vilistas nii

kõvasti, et kõrvadel oli valus. Kaaslane ehmus ja põgenes, aga vend jäi paigale ja vaatas, kuidas ta kalmistule läks ja seal kadus.] (ERA, Vene 11, 151 (11))

Lavrovo (Laura) ja Rotovo valdades on mehe pikkust täpsustatud – umbes kolm sülda (ca 6,5 meetrit) ning samuti “hiiglasliku mütsiga”, mis lähendab neid hiidudele:

Я ишов с Лавров и не пьяный бывши. Выходя с большенной шляпой с латысьского кладбища и прямо ко мне. Шел домой, все молитвы цитал. И длинный, можа сажени три, сам черный мушшина. Через дорогу прямо в лес и пошёл.

[Ma tulin Lavrovost ja ei olnud purjus. Väljus lätlaste kalmistult, hiiglasliku mütsiga ja tuli otse minu poole. Läksin koju, lugesin kõik palved. Ja pikk, võib-olla kolm sülda, must mees. Ületas tee ja läks otse metsa.] (ERA, Vene 11, 482/3 (58))

Mütsi kandsid ka kaks meest, kes sisenesid majja, kus tüdrukud parasjagu magasid. Kui nad jõudsid toa keskele, kadusid jäljetult. Juhtumit tõlgendati hiljem kui majaanike peatse kolimise ettekuulutust (ERA, Vene 11, 499/500 (92)). Sarnaseid teateid leidub ka eestlastel ja valgevenelastel.

Kodavere kihelkonna Nina külas ilmus vana mahavõetud puu juures viirastuslik isik, kellel lisaks mütsile oli veel üks iseloomulik kohaliku tumeda jõu atribuut – pikk piip, millest purskus tuld (ERA, Vene 2, 336/337 (57)). Mõnel juhul ilmusid kummitused kummalises vormis, näiteks “lindiga kaunistatud peakattega”.

Sellised detailid võisid viidata kummituse eluajal omatud staatusele või ametile (de Blécourt 2024: 8). Veel üheks sagedaseks atribuudiks Eesti-Vene piiriäärsetes piirkondades on valge riietus. Näiteks kohas, mille kohta räägiti, et seal vajus kunagi maa alla klooster, nähti “valges rüüs naist, kes seisis vee ääres” (ERA, Vene 10, 53/5 (636)).

Kasepää külas “räägitakse, et igal õhtul kell 12 kõnnib mööda inimene valges riietuses ja naaseb seejärel järve. Iga kord, kui teda nähakse, tehakse ristimärk” (ERA, Vene 7, 260 (6)).

Ühes vene folkloorikogu üleskirjutuses kirjeldatakse kummitust nimega *valge neiu*, kes levitab tuld tulekahju ajal; samal hetkel kostab ka kellegi metsikut naeru. Tema ilmumist seostati kohaliku kalmistuga ning suure kahjuga, mida ta inimestele põhjustas. Valge neiu tiris jõkke ja uputas silda ületavaid inimesi. Samuti peeti teda vastutavaks selle eest, et keset põldu ilmus ootamatult jõgi, mis takistas teekäijaid kohas, kus varem ei olnud mingit veetõket (ERA, Vene 7, 87/8). Viimane motiiv toob meelde eesti folklooris tuntud tegelased, kes on seotud ekslemise ja teelt eksitamisega (Kõiva & Boganeva et al. 2022: 120–147).

Kummituse ilmumine valges riietuses, mis muudab keha kontuurid hägusaks, või riietuses, mis viitab eluajal peetud ametile, võib pidada universaalseks vormiks kummituse nähtavast kehastumisest. Sellistel juhtudel on enamasti tegemist nn “ringikäivate” *salapärase surnutega*, kes on erinevatel põhjustel sunnitud rändama elavate maailmas (Petzold 2015). Kummitused viitavad sageli kas kunagi toime pandud kuriteole või püüavad heastada oma eluajal tehtud eksimusi.

Näiteks *valge daam* ennustas õnnetusi Hohenzollernite suguvõsa liikmetele. Väidetavalt ilmus ta prints Ludwig Ferdinandile enne Saalfeldi lahingut (1806), milles Preisimaa väed löid Austria liitlasi – Saksi vägesid – ning Ferdinand hukkus mõõgalöögist. Seda naist on kuulujuttude järgi nähtud mitmetes suguvõsa residentsides. Esimene dokumenteeritud viide tema ilmumisele Bayreuthi lossis pärineb aastast 1486. Hilisemas folklooris hakati “valge daami” tiitlit seostama konkreetsete aadlisuguvõsade esindajatega (Petzold 2015). Yseult de Blecourti 2024. aasta uurimus, mis põhineb 19. sajandi Hollandi ajalehtede analüüsil, tõi esile mitmeid üldistusi, mis haakuvad Eesti venelaste ettekujutustega valgetest kummitustest (de Blécourt 2024: 1–10), samuti Paul Cowdelli (2011) üldistusega, et Inglismaal on valge rüü tihti surilina. Protestantlikus kontekstis seostus valge värv surmajärgse seisundiga, kuna elavad kandsid matustel musta rõivastust. Valge tähistas piiri ületamist elavate ja surnute maailma vahel, kuid oli ka öisel ajal paremini nähtav.

Eestis on viimase sajandi vältel kujunenud püsiv kummituskujutus – *Haapsalu Valge Daam*, kes ilmub ühel augustiöhtul Haapsalu piiskopilinnuse aknale. Tema auks korraldatakse siiani festivale. Näiteks 2025. aastal etendati lavastust “Valge Daam” 8.–10. augustini kell 22:22 Haapsalu piiskopilinnuse hoovis.

Valgevenes seostatakse samuti mitmeid vanu losse legendidega *valges riietuses naistest*. Näiteks Golszany (Гольшаны) lossis on tuntud kummitus, keda nimetatakse *Valgeks Preilik*.⁵ Legendi kohaselt oli ta ehitaja abikaasa, kes toodi ohvriks kloostri eduka rajamise nimel.

Seda legendi levitatakse laialdaselt kaasaegses massimeedias, kuid ei ole fikseeritud rahvaluule ekspeditsioonide käigus,⁶ mis viitab tõenäoliselt selle kirjanduslikule või meediapõhisele päritolule. Teine *Valge Preili* legend on seotud Miri lossiga. Kummitust kutsutakse *Sonečka*. Eluajal oli Sonečka lossi omaniku, Nikolai Svjatopolsk-Mirski, tütar. Omanik otsustas rajada lossi aeda järve, milleks ta lasi hävitada õitsvad puud. Rahvajuttude järgi uppus sellesse järve palju inimesi, mis seostati needusega: järves pidi uppuma sama palju inimesi, kui palju puud raiuti selle koha pealt maha. Üheks esimestest ohvritest oligi omaniku tütar Sonečka.

Lisaks *Valgele Preilile* esineb Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus ka *kaunitarist pruudi* kummituskuju.

А раз опять, ехали Рáчевские с пранья (бяльё полоскали на воды): дело было ясною, позна вечаром... Смотря – ходя кто-то по магильнику, а там лес... Прошел ета по Топлëниной (фамилия одной крестьянки) пшаницы и прямо напротив к йим стал спускаца. Сначала яни спугались, думали, кто эти, не пакойник ли? Глядя – идё красавица-нявеста, вся обряжана... Как проехали, так и счезла. Вот не вздагадались-та ёй крëст набросить, а то при них бы осталась, должно обягнувши кто был.

[Ühel korral, kevadel, hilisel õhtutunnil, tulid Ratševskid pesu pesemast – nad olid pesu veekogul loputanud. Äkitselt märkasid nad, et keegi liigub kalmistul, mille kõrval asub mets. See kuju liikus üle Topljonina (ühe talunaise perekonnanimi) nisupõllu ja hakkas otse nende poole tulema. Algul ehmusid nad ja mõtlesid, kes see küll olla võiks, kas mitte surnu? Vaadates nägid nad, et läheneb kaunis pruut, täielikult pidurõivais. Kui nad temast mööda sõitsid, kadus ta silmapilkselt. “Ei taibanud talle risti peale visata,” ütles jutustaja, “muidu oleks ta meiega jäänud – küllap oli keegi, kes oli ümber pöördunud.”] (ERA, Vene 9, 249/50 (271))

Tekstis ei täpsustata, keda jutustaja silmas pidas, kui ütles “keegi, kes oli ümber pöördunud”, kuid võib oletada, et jutt käib neetud neiust.

Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus leidub muinasjutu-laadseid tekste neetud ja kadunud lastest, kellele – kui nad ilmuvad inimese ette – tuleb visata rist kaela, et nad ei kaoks, vaid jääksid inimestena maa peale, see on vene folkloori populaarne motiiv (Vinogradova 2025: 53), kuid leiame seda ka eesti pärimusest.

Näiteks:

Анная мати никак рабенка не могла унять. Рассярдилась на девочку и говорит: “Аштоп тябя черти взяли!” Ана вышла вон из избы, а черти яво и взяли. А замест ребенка березово полено положили, обделанное как быдто ребенок. Живет баба – и ничова не заметила. Толька видит, не растёт в ней девочка, все такова же росту, не плачет, не кричит и есть не просит. Баба спужалась, пошла к попу. “Так итак, што делать с рабенком, штоп рос? Може молитву прочытаити?” Поп говорит: “Не, это не твой рабенок, а твоя дочка приходит к тебе по ночам. Ты ночью не спи, а жди яну. Как придет, сразу вскачи и крест на яну надень.” Баба взяла крест – пошла. Ночью не спать, все смотрит. Девочка пришла, большая уже, красивая, только белая вся и плачет. Мать вскочила и крест на яну надела. Дочка заплакала и говорит: “Зачем ты меня,

*мамка, чертям утдала, и крест на мяня в люльки не надела?
Черти мяня веё время были. Таперь я с тобой останусь.”*

[Üks ema ei suutnud kuidagi oma last vaigistada. Ta vihastas tüdruku peale ja ütles: “Et kuradid sind võtaksid!” Tüdruk läks seejärel majast välja ja kuradid võtsidki ta. Lapse asemele pandi hälli kasest halg, mis oli kujundatud lapse sarnaseks. Naine elas edasi, midagi kahtlustamata. Ainult märkas, et tüdruk ei kasva, on endiselt sama pikk, ei nuta, ei karju ega palu süüa. Naine ehmus ja läks preestri juurde: “Nii ja naa, mida teha, et laps kasvaks? Võib-olla lugeda palvet?” Preester vastas: “Ei, see pole sinu laps. Su tütar käib öösiti sinu juurde. Ära öösel maga, vaid oota teda. Kui ta tuleb, hüppa kohe üles ja pane rist talle kaela.” Naine võttis risti ja jäi ööseks valvama. Tüdruk tuli – juba suur, ilus, aga täiesti valge ja nuttis. Ema hüppas üles ja pani talle risti kaela. Tütar puhkes nutma ja ütles: “Miks sa, emake, andsid mu kuraditele ega pannud mulle hälli risti? Kuradid olid kogu aeg minu juures. Nüüd jään ma sinu juurde.”] (ERA, Vene 6, 398/400)

Motiivid valveta jäetud imikust, kelle kurat vahetab puuhalu vastu, on laiemalt levinud nii Eestis kui ka siberieestlastel.

Sama motiiv – vajadus visata inimese ette ilmunud tüdrukule rist kaela, et ta ei kaoks, vaid jääks inimeseks – esineb ka mitmes teises arhiivis talletatud muinasjutus neetud lastest (ERA, Vene 4, 337/9 (18); ERA, Vene 13, 406/8 (40); ERA, Vene 12, 166/9 (123); TRÜ, VKK 76, 39/42 (10). Samuti leidub tekst, kus neetud tüdruk muutus *näkiks* ning kui talle visati rist kaela, sai ta taas inimeseks ja jäi elama inimeste hulka (ERA, Vene 14, 95/9 (8)).

Üks teine tekst kummitustest läheneb samuti näki kujutistele – nende vahel tekivad sisulised ja sümboolsed ühisjooned, mis viitavad ekslevatele hingedele, veega seotud piirialadele ja lunastuse võimalusele. Lood kuuluvad alaliiki kummituslikud juhtumid soos ja salapärased nägemused metsas.

*Там [в болоте] часто приключаются привиженья. Покойный
Захар сеял лен, и не пил ён, видя – на, говорить, – девка голая,
волосы распущены. На, идё и иде! Я, – говорить, – как будто
посовестился на яе глядеть, нагнулся, как будто сявеньку́
взять. На, – говорит, – и пропала!*

[Seal [soos] juhtub sageli kummituslikke asju. Kadunud Zahhar külvas lina, ja ei olnud ta purjus, kui nägi – noh, räägib – alasti tüdruk, juuksed lahti. Noh, tuleb ja tuleb! “Mina,” räägib, “nagu oleks häbenenud talle otsa vaadata, kummardusin, nagu tahaks seemet võtta.” “Noh,” räägib “– ja kadus!”] (ERA, Vene 11, 658 (54))

Arhiivis leidub ka salapärase tekst nägemusest, kus puuõõnsuses ilmuvad kuldsed ja hõbedased lapsed:

Рубил мужик в лясу дрова и подходи ён к дереву одному, а в ём дупло большо. Слышит ён пици в дупле кто-то. Злянул тудыкося и види: в дупле три золотых дятёнка, а на колени серебряны. Хотел мужик взять их, а яны кусаются. Вернулся ён в дярвеню, рассказал другим, пришли вси смотреть, да никово уж не было.

[Mees raius metsas puid ja lähenes ühele puule, millel oli suur õõnsus. Kuulis, et keegi piiksub õõnsuses. Vaatas sisse ja nägi: õõnsuses istus kolm kuldset lapsukest, põlvedel hõbedased esemed. Mees tahtis neid võtta, aga nad hammustasid. Ta pöördus tagasi külla, rääkis teistele, mindi koos vaatama, aga kedagi enam ei olnud.] (ERA, Vene 12, 148 (104))

Nagu ka pruudimotiivi puhul, ei anna tekst mingit selgitust ega oletust, kes need lapsed olid või mida nad tähendasid. Rahvajuttude võrdleva kataloogi alusel on tegemist rahvusvaheliste jututüüpidega, eespoolse näite hukatud lapsega oli seotud needus.

Nende olendite asukoht – puuõõnsus⁷ – koos kuldse ja hõbedase välimusega, vastupanu leidjale ning hilisem kadumine võib viidata *peidetud aarde nägemusele*. Sellise uskumuse kohaselt saab aaret võtta ainult kindel inimene: kas see, kes teab selle saamise tingimusi, või keegi, kellele on see määratud; vastasel juhul ei saa keegi seda võtta enne määratud aega. Aare tuleb ära tunda ükskõik millisel kujul, ning mõnel juhul ei tohi selle olemasolust teistele rääkida. Vastasel juhul kaob nägemus koos aardega jäljetult. Sellised uskumused on omased nii idaslaavi kui ka soome-ugri rahvastele. Selle teemaga seoses leidub Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus mitmeid tekste: ERA, Vene 9, 30/1 (23); ERA, Vene 15, 253 (58); ERA, Vene 1, 678 (23) jt. Samuti võib oletada, et antud juhtum peegeldab puude seest leitud muistsete paganlike kujude leidmise motiive. On teada, et 19. sajandil leidsid Borissovi maakonna talupojad Valgevenemaal vana tamme õõnsusest kaks kuju – üks hõbedast ja teine pronksist (Tyszkiewicz 1868: 136–137). Valgevenest on jäädvustatud järgmine loitsutekst:

На сінім моры стаіць яблыня. У той яблыні дуплінае гняздо, у тым гняздзе 77 ідалаў. Бярыце 77 ідалаў, багры гаручыя, пруты сталёвыя, біце сталёвымі прутамі, каліце гарачымі буграмі...

[Sinisel merel seisab õunapuu. Selle õunapuu õõnsuses on pesa, ja selles pesas 77 iidolit. Võtke 77 iidolit, tulipunased, terasest vitsad, lööge terasvitsadega, torkige tuliste puutükkidega...] (Zamovy 2009: 30)

Küllap on kogumisaja lühidus põhjus, miks mitmed teemad ei tule jutuks, näiteks puuduvad mõisahärrad, mungad, vanamoodsalt rõivastatud karakterid, mis iseloomustavad eesti juttude vanemat kihistust, kuid kajastuvad ka umbkaudu sama perioodi eesti ja samuti vene kultuuriruumiga tihedas kontaktis olevate setode juures.

Lisaks antropomorfssele kujule võivad kummitused võtta ka zoomorfsse vormi. Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus esinevad sellised kujud näiteks hobuste troikana, kitsena või lehmana:

*А про Рáчевски магильник так говоря, там многа видений
встрячаеца-то: на тройки выезжае кто, проеде, да
и потяряеца опять. А другой раз опять выйдя казёл и бяжы,
бяжы за кем-нибудь сзади, так окала четверть вярсты – всё
догоняе... Еле ат няво уехать можно!*

[Ratševski kalmistu kohta räägitakse, et seal kohtab sageli nägemusi: troikaga sõidab keegi välja, sõidab mööda ja kaob taas. Teisel korral ilmub kits, jookseb, jookseb kellegi järel, umbes veerand versta – kogu aeg jälitab... Vaevu saab temast lahti!] (ERA, Vene 9, 249/50 (271))

*Идѣ это ночью дамой и вѣ дя, карова стоит ест, а как
падашол ён ближе – “бух” – эта яна в яму-то! И слышно
только было: “буль, буль, буль” – так и счезла!*

[Läheb öösel koju ja näeb – lehm seisab ja sööb. Kui lähenes, siis 'plarts' – lehm kukkus auku! Ja kuulda oli vaid: 'vull, vull, vull' – ja kadus!] (ERA, Vene 9, 249/50 (271))

Kõige sagedamini esinevad kummitused meie materjalis inimeste või loomade kujul, kuid nad võivad võtta ka varju kuju, mis liigub inimese järel: *Привидение – тень такая. Идешь, и ана с тобой идет* [Kummitus – selline vari. Lähed, ja tema tuleb sinuga kaasa] (ERA, Vene 16, 592 (15)); või määratlematu vormi ja välimusega fantoomi sarnane olend: *...что-то огромное белое стремительно промчалось и скрылось за угол – [...midagi tohutut valget tuhises mööda ja kadus nurga taha]* (ERA, Vene 2, 414 (168)). Need kirjeldused on üksikjuhtumid; teises näites on tegemist surmaendega, mis annab endast märku kas inimesele endale või tema lähedastele.

Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus leidub neli üleskirjutust *kummituslikest tulukestest*. Neis tekstides ei seostata ekslevaid tulesid patuste hingede surmajärgse karistusega, nagu on omane Lääne-Euroopa traditsioonile (Vinogradova 2016: 180–190), vaid pigem märgitakse nende seost matmispaikade või lahinguväljadega. Näiteks: *Огонек в Лезгах бегал. Так и бежит сзади. Говорят, оттого, что там было много убитых* [Tulukene jooksis Lezgas. Nii jooksebki taga. Öeldakse, et seal oli palju tapetuid.] (ERA, Vene 5, 27 (1)). Ühe tulukese kohta, mis ilmus “10 aastat enne Nikolai sõda” (s.o umbes

1904. aastal) põllule, jutustas informant, et see oli umbes viie sülla kaugusel (umbes 11 meetrit), kõikus ja nägi välja nagu “selge mull”. Räägiti, et see tuli Irboska kalmistult (ERA, Vene 5, 275 (7)). Tjakovo kalmistu kohta (tõenäoliselt pärit Esimese maailmasõja ajast) öeldi, et seal nähtavad tulukesed olid eri värvi – punased, rohelised ja sinised. Huvitav on see, et antud tekstis ei kirjeldata lihtsalt kummituslikke tulukesi kalmistu läheduses (nagu tekstides ERA, Vene 5, 27 (1) ja ERA, Vene 11, 150 (10)), vaid kutsutakse üles kollektiivselt palvetama surnute eest ning kirjeldatakse tagajärgi, kui seda ei tehta:

Военное кладбище там. Раньше в Троицу яны ходили по это кладбище поминать етых воинов, – такое предание было.

А один раз не сходили, так зайцы им весь хлеб с’ели.

[Seal on sõjaväe kalmistu. Varem käidi seal Kolmainsuse pühal sõdureid mälestamas – selline komme oli. Aga üks kord ei mindud, ja siis sõid jänesed neil kogu leivavilja ära.] (ERA, Vene 11, 150 (10))

Valeria Jegorova kogutud tekstis tulukeste kohta antakse “salapärasele tuledele” ratsionaalne seletus.

Вообще, мне, во всей той местности, из уст почти всех лиц, с кем мне приходилось сталкиваться, удавалось слышать о “таинственных огнях”, которые “бегают по земле в потемках” и, конечно, не могут не мистифицировать народ.

Позднее я об этом явлении спрашивала И. И. Макаровского.

Он сам видел эти огни и согласен с тем, что они могут произвести впечатление, особенно когда в темный вечер идешь задумчиво по большой дороге, да еще один. Это ничто иное, как фосфориты, которые там распространены и фосфорицируют в потемках.

[Üldiselt kuulsin ma selles piirkonnas peaaegu kõigi kohalike suust jutte salapärastest tulukestest, mis jooksevad mööda maad pimedas ja muidugi köidavad rahvast oma müstikaga. Hiljem küsisin selle nähtuse kohta I. I. Makarovskilt. Too oli neid tulesid ise näinud ja nõustus, et need võivad jätta tugeva mulje, eriti kui kõnnid üksinda mõtiskledes mööda suurt teed pimedal õhtul. Tema sõnul pole need muud kui fosforiidid, mis on piirkonnas levinud ja fosforitseerivad pimedas.] (ERA, Vene 10, 517/8 (1920))

Lisaks kalmistute läheduses nähtud kummituslikele tulukestele on sarnaseid tulesid nähtud ka mitmel pool mujal – paikades, mida seostati loitsuga peidetud aarete asukohtadega.⁸

В местечке Плеси около реки есть авраг. Говорят старые старики, что там были клады. Лет 10 обратно многие люди видели, что из этого аврага выходила много огней, только тогда, когда начинало стемнеться. Пробовали их ловить и стрелять, но это ничего не выходило, огни то обяртовались обратно, то вперед, а тепер огней покамест не видно.

[Plesi asulas, jõe lähedal, asub uhteorg. Vanad inimesed räägivad, et sinna olid kunagi peidetud aarded. Umbes kümme aastat tagasi nägid paljud inimesed, kuidas uhteorust tõusis hulgaliselt tulukesi. Alles siis, kui hakkas hämarduma, ilmusid tulukesed. Prooviti neid püüda ja isegi tulistada, kuid sellest ei tulnud midagi välja – tulukesed kas pöördusid tagasi või liikusid edasi, ja nüüd pole neid enam näha.] (ERA, Vene 14, 145 (2))

В Руским Бору под кривой сосной были клады. [---] А теперь тоже видели люди не очень давно огни по(д)тым сосновым пнем.

[Ruski Boris, kõvera männi all, olid peidetud aarded. [---] Ja nüüdki on inimesed üsna hiljuti näinud tulukesi selle männi kännu ümbruses.] (ERA, Vene 14, 147 (3))

Посреди этой же деревни ведет телеграфная дорога из Лавров в Горадок. Недалеко от этой дороги есть Паклонная горка.

Но никому не известно, почему она так названа. Вблизи этой горки есть камень, прозван Тепленький. Недалеко от этого камня в древнее время росла огромная сосна, толщиною в три мужских охвата. [---] А теперь оставили только обажженный пень. От этого пня, иногда люди видели, выходил огонь. Этот огонь летал по воздуху, а потом улетал к Поклонной горке. Древние люди предсказывали, что около этой Паклонной горке есть клад, корыто серебряной посуды.

[Sama küla keskelt kulgeb telegraafiliin Lavrovost (Laurast) Gorodoki. Selle tee lähedal asub Poklonnaja gorka (Palveküngas). Keegi ei tea, miks seda nii kutsutakse. Selle künka lähedal on kivi, mida hüütakse Teplen'kii (Soojakivi). Selle kivi lähedal kasvas muistsetel aegadel tohutu määnd – kolm meest suutsid kätega tüve ümbert haarata. [---] Nüüdseks on alles jäänud vaid põlenud känd. Inimesed on vahel näinud, kuidas sellest kännust tõuseb tuli. See tuli lendas õhus ja suundus pärast Palvekünka poole. Vanad inimesed ennustasid, et Palvekünka lähedal asub peidetud aare – küna täis hõbenõusid.] (ERA, Vene 14, 132/7 (3))

3. KUMMITUSTE TEGEVUSED INIMESE SUHTES, AKUSTILISED JA TEMPORAALSED TUNNUSED

Kummituste tegevuse inimese suhtes saab jagada kolme kategooriasse: *neutraalsed, kahjustavad ja heatahtlikud*. Märkigem, et eestivene traditsioonist leiame vaid neutraalsed ja heatahtlikud surnud. Neutraalsed tegevused ei põhjusta otsest kahju ega hirmu, vaid võivad olla pelgalt kohalolu märgid – näiteks ilmumine, jälgimine või möödumine. Kahjulikud tegevused seevastu hõlmavad hirmutamist, jälitamist, füüsilist kontakti või eksitamist, ning neid seostatakse sageli rahutute hingede või neetud olenditega. Kahjustamise juures tulevad esile ka juhtumid, kus majapidamist kahjustatakse asjade liigutamise, loomade lahtilaskmise või nende toidu rikkumise jm teel. Heatahtlikud surnud esinevad peamiselt lugudes, kus surnud vanem hoolitseb oma laste või pere eest (nt surnud ema tuleb last hooldama; isa annab pojale nõu või muretseb pere toimetuleku pärast (vt lähemalt Viluoja 1997)). Kuigi kummituste kahjustav käitumine seisneb peamiselt hirmus, mida nende ilmumine paratamatult esile kutsub – kuna nad on igal juhul seotud teispoosusega –, ei esine neis tekstides tegevusi, mis oleksid inimesele kasulikud. Ka eespool nimetatud heatahtlikkus võib pöörduda ohtlikuks, nt kui ema võtab haige lapse kaasa või isa ei hoolitse piisavalt hästi poja eest. See eristab kummitusi teistest mütooloogilistest tegelastest, nagu näkid, metsavaimud, koduhaldjad jt, kellel võib olla inimesele soodne mõju.

Ainsaks erandiks on juhtumid, kus kummitus osutab peidetud aardele. Ent selline *neetud aare* on oma olemuselt ambivalentne: selle kättesaamine on seotud paljude tingimuste ja ohtudega. Seetõttu on kummituse vihje aardele kaheldava väärtusega ega pruugi tähendada tingimata õnne.

Sageli esineb inimene kummituse suhtes pelgalt *vaatlejana*: kummitus ilmub kindla kujuga, seisab või liigub, kuid ei astu inimesega otsesesse suhtlusesse. Näiteks:

Едут мима кладбища. Вот им там и случилась привидение. Видят там – тройка бязьят, и так шибка, что только пена изо рта. Патом рассматрели все эти парядки как близка падъехали, а там не была ничево – привиджение тако бывает.
[Sõidavad mööda kalmistut. Ja just seal juhtuski neil nägemus. Näevad – troika jookseb, ja nii kiiresti, et suust lendab vahtu. Kui nad lähemale jõudsid ja kõike täpsemalt vaatasid, polnud seal midagi – selline ongi kummituslik nägemus.] (ERA, Vene 14, 513/4 (47))

Mõnikord täidavad kummitused *ennustavat funktsiooni*, st nad kuulutavad inimesele ette olulisi sündmusi. Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus leidub selle kohta kaks teksti. Ühes nägemuses ilmub tüdrukule tema

tulevane abikaasa – mees, keda ta sel hetkel veel ei tundnud. Teises loos jutustatakse paigast, kus “nähti imesid”.

А вот еще, место в нас было где чудилось. Поехала раздевочка небольшая с конём за дровам. Дрова то ена собрала да вдруг такой вихорь поднялся, что ничего не видно стало. И пошла эта девица блудить по лесу и блудила ена с пятницы до субботы недели следующей. А люди с деревни ее ищут, увидют ену хотят схватить, а её и нету – вихорь уносит. Она сама посленько говорила, что видала в лесах своо суженого; ну как есть встал перед ней и зовет, подошла она ближе и нет никого. На следующу вясну за него замуж пошла

[Veel üks lugu: meie kandis oli koht, kus juhtusid imelised asjad. Üks nooruke tüdruk läks hobusega metsa puid tooma. Kui ta oli puud kokku kogunud, tõusis äkitselt selline tuulispask, et ei olnud enam midagi näha. Tüdruk eksles metsas ja eksis ära – alates reedest kuni järgmise nädala laupäevani. Külaelanikud otsisid teda, nägid teda ja püüdsid kinni võtta, aga ei saanud – tuulispask viis ta minema. Hiljem rääkis tüdruk ise, et oli metsas näinud oma tulevast peigmeest: ta seisis otse tema ees ja kutsus teda. Tüdruk astus lähemale – aga seal ei olnud enam kedagi. Järgmisel kevadel abiellus ta selle mehega.] (ERA, Vene 12, 25 (9))

Teises juhtumis ennustab kummitus surma perekonnas.

В местном народе и до сих пор живет поверие о том, что смерть перед своим приходом даст, как говорят, о себе весть. Ее явления бывают часто или в виде какого-нибудь видения, или в виде стука в окно, дверь, или в виде вихря. Так, 22 года тому назад, рассказчица сама испытала это. Перед смертью свекора, вдруг кто-то сильно постучал в окно. Рассказчица вышла вон из избы и видит, как, что-то огромное белое стремительно промчалось и скрылось за угол.

[Kohaliku rahva seas elab siiani uskumus, et surm annab enne oma tulekut, nagu öeldakse, märku. Tema ilmumised võivad toimuda kas nägemusena, koputusena aknale või uksele, või tuulispasa kujul. Nii juhtuski 22 aastat tagasi, kui jutustaja ise seda koges. Vahetult enne oma äia surma kuulis ta järsku tugevat koputust aknale. Ta läks majast välja ja nägi, kuidas midagi tohutut ja valget tuhises mööda ning kadus nurga taha.] (ERA, Vene 2, 414 (168))

Kummitused võivad inimest jälitada, kuid see jälitamine on väga spetsiifiline: tavaliselt ei ole kummitusel eesmärki põgenevat inimest kinni püüda ega talle kahju teha.

Привидения – эта каждому случается. Вот иду я мимо кладбища в сумерках. Смотрю – пакойник встает и бяжыт за мной. Я бягу, и он бяжыт. Я астанавлюсь, и он астановитца. Бяжала, бяжала, абярнусь думаю, может нет никова. Смотрю, фтарой перелязает через аграду – и оба бягут за мной. Я астанавлюсь, и ани тожа. Едва дабежала да теткинй избы (кладбище было по двум краям улиц), и тая дала мне сладкой вады. И я лягла у няе спать, дамой не пашла.

[Kummitused – see juhtub igäühega. Lähen mööda kalmistut videvikus. Vaatan – surnu tõuseb ja jookseb minu järel. Mina jooksen, ja tema jookseb. Mina peatun, ja tema peatub. Jooksen, jooksen, pööran ümber, mõtlen, ehk pole kedagi. Vaatan – teine ronib üle aia – ja mõlemad jooksevad minu järel. Mina peatun, ja nemad ka.] (ERA, Vene 14, 513 (46))

See kirjeldus illustreerib kummituse *peegeldavat käitumist* – ta ei ründa, vaid kordab inimese liikumist, saavutades tugeva psühholoogilise mõju. Tekstis torkab silma kummituste käitumine: nad jälitavad tüdrukut, kuid ei ründa ega puutu teda. Nad *peatuvad*, kui tema peatub, ja *jooksevad*, kui tema jookseb.

Teistes juhtumites tuleb kummitus inimesele vastu, kuid kaob kohe, kui temaga kohakuti jõuab. Kirjeldused rõhutavad kummituse *hetkelisust ja kadumist*, mis loob tugeva visuaalse ja emotsionaalse efekti, kuid ei vii otsese kontaktini:

Вот, года два тому назад, так моя кресница тожа перяполоши— лась – насилу домой прибегла! Праходить эта яна вьма лужы, друг, как из зямли, вырос перяд ней мусьцина, высокаяй такой... И стал приближаца к ей... А поровнялся, так “бух” в воду – как не бывало яво!

[Umbes kaks aastat tagasi ehmus ka minu ristilaps hirmsasti – vaevu jõudis koju! Läks ta läbi lompide, ja äkki, nagu maa seest, kerkis tema ette mees, väga pikk... Ja hakkas tema poole tulema... Aga kui jõudis temaga kohakuti – ‘pauh’ vette – nagu poleks teda olnudki!] (ERA, Vene 10, 196/7)

Sarnaselt käitub samas paigas ka zoomorfne, lehmakujuline kummitus:

Вот и с моим кумом приключилось раз. Идѣ это ночью дамой и вѣдя, карова стоять ест, а как падашол ѣн ближе – “бух! – эта яна в яму-то! И слышно только было: “буль, буль, буль” » – так и счезла!

[Juhtus kord ka minu sõbraga. Läks öösel koju ja nägi – lehm seisab ja sööb. Aga kui ta lähemale läks – ‘pauh’ – lehm kukkus auku! Ja kuulda oli ainult: ‘vull, vull, vull’ – ja oligi kadunud!] (ERA, Vene 10, 151 (744))

Ainus tekst, kus kummitus põhjustab inimesele otsest kahju, on lugu *Valgest neiust* (vt eespool):

Во время пожаров можно слышать дикий хохот, а какая-то нищенка уверяет, что белая дева разносит огонь. [---] Боже сохрани перейти через мост, на котором видели “белую деву”, затащит в реку, утопит...

[Tulekahjude ajal võib kuulda metsikut naeru, ja üks kerjusnaine kinnitab, et Valge neiu levitab tuld. [---] Jumal hoidku, et keegi läheks üle silla, kus valget neidu nähtud – ta veab vette ja uputab...] (ERA, Vene 7, 87/8)

Siiski tuleb arvestada, et selle teksti autor on 11aastane gümnasist, mistõttu pole välistatud, et Valge neiu kuhu ühendab endas erinevaid kujutelmi – kummitustest, näkkidest ja kurjast väest.

Kummituste ilmumist saadavad sageli *akustilised ilmingud*, näiteks: vilin (ERA, Vene 11, 151 (11)), koputus (ERA, Vene 2, 414 (168)), krabin või praksumine (ERA, Vene 11, 483 (59)), veeplärtsatus (ERA, Vene 10, 53/5 (636)), naer või müra (ERA, Vene 7, 87/8; Vene 9, 639/40 (674); Vene 11, 483 (59)) Peaaegu kõik akustilised nähtused on otseselt kahjutud, kuid mõjuvad väga häirivalt. Eran diks on üks juhtum, kus legendi järgi sõid hiired kurja kaupmeest Pogankinit, kirjeldatakse seda kui “õõvastavaid inimese oigeid, hiirte piiksumist ja sagimist” (ERA, Vene 5, 564/70 (6)).

Ajalised tunnused viitavad sellele, et kummitused on eeskätt *pimeduse olendid*. Valdav enamus kirjeldusi seob nende ilmumise öö- või õhtutundidega. Näiteks: *Привидения – эта каждому случается. Вот иду я мима кладбища в сумерках. Смотрю – покойник встает и бжыт за мной.* [Kummitused – see juhtub igapäevaga. Lähen mööda kalmistut videvikus. Vaatan – surnu tõuseb ja jookseb minu järel] (ERA, Vene 14, 513 (46)). *А раз опять, ехали Рачевские с пранья (бьяльѣ полоскали на воды): дело было ясною, позна вечером... Смотря – ходя кто-то по магильнику, а там лес...* [Ükskord tulid Ratševskid jälle pesu pesemast – pesu loputati veevõtukohas. See juhtus kevadel, hilisel õhtutunnil... Vaatavad – keegi liigub kalmistul, ja seal on mets...] (ERA, Vene 9, 249/50 (271)).

До сих пор, хто окала полнаци адин проходя, и всё, нет-нет, да што прислышица, аль привидица!

[Siiani, kui keegi läheb kesköö paiku üksi mööda, siis ikka – ei-ei, midagi nagu kostab või paistab!] (ERA, Vene 10, 196/7 (766))

Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogu kahes tekstis mainitakse lisaks õhtusele ja öisele ajale ka keskpäeva kui hetke, mil võib kummitusi näha. Keskpäev, nagu ka kesköö, on märgiline aeg – ohtlik inimesele ja rahvausundis peetakse seda ebapuhaste jõudude aktiveerumise ajaks.

В 12 часов дня не ходи в некоторые места, а то приставитца. Вот у нас адин старик памёр на пали, так явно видели в 12 часов на том месте.

[Keskpäeval ära mine teatud paika – muidu võib ilmutus tulla. Meil suri üks vanamees põllul, ja täpselt samas kohas nähti teda selgelt kell 12 päeval.] (ERA, Vene 16, 726 (15))

Keskpäev on rahvapärimuses märgiline aeg, mil aktiveeruvad ohtlikud jõud. Sellele ajale vastab isegi mütoloogiline tegelane – *poludnitsa* ehk keskpäeva vaim, naisolend, kes on levinud vene (eriti Loode-Venemaa) ja lääne-slaavi traditsioonides (eriti Poolas ja Lõuna-Lužinas, Horvaatias, vt Vinogradova 2025: 37). Eestlaste seas on vaim tuntud eeskätt Kirde-Eesti aladel, kus on vanem kokkupuude läänemeresoome ja vene kultuuride vahel. Osalt on tegemist olendiga, kelle ülesanne on meenutada vajadust puhata keskpäeval ka kiire töö perioodil, sama levikuga on tuntud kesköine *laste nututaja* ning veidi laiema levikuga *ööema* (Kõiva 2001: 59 jj). Eesti Kirjandusmuuseumi vene arhiivis kujutatakse *poludnitsat* kahjuliku olendina, kes toob kuumust, kõrve- tab põlde ja segab viljalõikajaid. Ühes tekstis samastatakse *poludnitsat* otseselt kummituse ja eksitava vaimuga, kes paneb inimesed ekslema nii tuttavas kui tundmatus paigas – viib nad teelt kõrvale ja juhatab ohtlikesse kohtadesse:

Палудница вроде как привидение, она водит человека. Вот был такой случай. Ехал адин крестьянин, и ему падаецца знакомый и гаварит: “Здравствуй, здравствуй, пайдем вместе, нам па одной дароги.” Патом мужык этат пачувствал, что ани сбились с дароги, а сани так и скакают. Тагда лошадь пачувствовала что-та и установилась. Тагда мужык сказал: “Госпади, мы как будто и вправду збились с дароги”, – и перекрестился. Как перекрестился, и человек исчез, и вперяди тряпина, и такая, что уж раз туда завязниш, то и не вытянуть будет.

[Poludnitsa on justkui kummitus – ta eksitab inimest. Oli kord selline juhtum: üks talumees sõitis saaniga, ja talle tuli vastu tuttav, kes ütles: “Tere, tere, lähme koos, meil on ju sama tee.” Hiljem tundis mees, et nad on teelt eksinud, ja saan hüples kahtlaselt. Siis tundis hobune midagi ja jäi seisma. Mees ütles: “Jumal küll, me oleme vist tõesti eksinud,” – ja tegi ristimärgi. Niipea kui ta ristimärgi tegi, kadus kaaslane, ja ees avanes soo – selline, et kui sinna sisse vajud, siis enam välja ei saa.] (ERA, Vene 16, 329/30 (21))

4. ILMUMISPAIGAD

Kummituste ja nendega seotud olendite traditsioonilised tegevuspaigad on kalmistud (ERA, Vene 11, 482/3 (58); ERA, Vene 7, 87/8), metsad (ERA, Vene 11, 482/3 (58); ERA, Vene 12, 25 (9)), kohad, kus on toimunud looduslikud, ühiskondlikud või müstilised katastroofid, eriti seal, kus inimesed on hukkunud (ERA, Vene 8, 276 (227); ERA, Vene 5, 27 (1); ERA, Vene 11, 150 (10); ERA, Vene 5, 564/70 (6); ERA, Vene 11, 483 (59)).

Vene folkloorikogu sisaldab ka kolm teksti, mis pärinevad eri informantidelt eri küladest ja räägivad *maa alla vajunud kloostrist*. See klooster asus kunagi Petški küla lähedal Senno vallas⁹ Setomaal, kuid muistendi järgi vajus ta “maa alla” – motiiv, mis viitab paigamälu, müstilise kadumise ja teispoolse seoste. Kloostri motiiv on huvitav, sest ühendab konkreetse ajaloolise paiga ja folkloorse katastroofi, luues *liminaalse ruumi*, kus on sobiv piirkond kummituste ja müstiliste olendite ilmumiseks. Endise kloostri asukohale tekkis väike veekogu, ja hiljem hakati seal pidevalt kummitusi nägema.

А вот тоже... Рядом с Печками, по дороге в Варáпаново, около моста, есть глубокая яма, в ней теперь мочут лён. Так со старины сохранилось предание, что, когда-то, на том месте стояло подворье какого-то монастыря. Но что-то такое случилось, такое таинственное, что, в один прекрасный день, это подворье провалилось сквозь землю, и, на этом самом месте, образовалась эта самая яма. И до сих пор на том месте “неспокойно” – как только запоздалому путнику приходится проходить мимо того места, так, непременно, он увидит какое-нибудь привидение.

[Veel üks lugu... Petški küla lähedal, Varapanovo poole viiva tee ääres, silla juures, asub sügav lohk, kus tänapäeval leotatakse lina. Rahvapärinus räägib, et kunagi asus seal ühe kloostri majapidamine. Kuid juhtus midagi – midagi salapärast – ja ühel päeval vajus see majapidamine maa alla. Just sellele kohale tekkis hiljem seesama lohk. Ja siiani on selles paigas “rahatu” – niipea kui hiline rändur peab sealt mööduma, näeb ta kindlasti mingit kummitust.] (ERA, Vene 10, 53/5 (636))

А вот пра эту то лужу здесь, у Варapanова, где говорят, што монастырь-то кагда-то на тым мести был... Так до сих пор там няспакойна. До сих пор хто окала полнаци адин проходя, и всё нет-нет, да што прислышица, аль привидица! [Ja just selle lohu kohta siin, Varapanovo lähedal, kus räägitakse, et kunagi asus klooster... Siiani on seal rahutu. Kui keegi kesköö paiku üksi möödub, siis ikka – ei-ei, – aga midagi kostab või paistab!] (ERA, Vene 10, 196/7 (766)).

А в Мацýле (окал Пяцёк) говоря[т] монасырь кагда был, да провалился. В это я не верю, и только видения то там взаправду бывают. [Ja räägitakse, et Matsiles (Petški lähedal) oli kunagi klooster, aga vajus maa alla. Mina sellesse ei usu, aga nägemusi seal tõepoolest esineb.] (ERA, Vene 10, 151 (744))

Selles paigas on nähtud kas valges rüüs naist, kes seisab lohu serval, või salapärast meest, kes kiirustades järgneb rändurile, kuni too jõuab külani (ERA, Vene 10, 53/5 (636)). Mõned on rääkinud ka pikast mehest, kes justkui kerkis maa seest lohu kõrval. Kui informandi ristilaps jõudis lohuni, kadus kummitus vette (ERA, Vene 10, 196/7 (766)). Mõnikord ilmus antropomorfsete kujude asemel hoopis zoomorfne kujutis, nt lehm, kes samuti ilmus ja kadus (või läks) vette (ERA, Vene 10, 151 (744)) (Eesti parallele vt Kõiva 2024). Rahvajututüübid, milles kirik (klooster või asula) vajub maa alla või kaob vee alla, on levinud kogu Euroopas ning need sisaldavad ühismotiive, mille hulka kuuluvad: paiga praegune välimus pärast oletatavat vajumist, kohalike elanike suhtumine sellesse paika, ning kirjeldatud vajumise reaalsuse kinnitamine tänapäevaste “kuulduste” kaudu, mille hulgas esineb ka nägemuste ilmumise juhtumeid (Jurtšuk & Kazakov 2017: 137–145; Valodzina 2025: 108). Kõik nimetatud motiivid esinevad ka vene arhiivi esitatud tekstides.

Ljubov Jurtšuk ja Ilja Kazakov kirjutavad oma artiklis “Pihkva folkloori-legendid maa alla vajunud paikadest” laialdasest maa alla vajunud kirikute, kloostrite ja asulatega seotud jutustuste levikust Pihkva piirkonnas (Jurtšuk & Kazakov 2017: 137). Kuigi autorid analüüsisid kaasaegset materjali aastatest 1982–2015, on ilmne, et meie poolt käsitletavat Setomaal 1937. aastal kogutud ülestähendused maa alla vajunud kloostrist, mis paikneb vahetult Pihkva piirkonna läheduses, kuuluvad samasse ulatuslikku Ida-Euroopa levikualasse, kus sarnased pärimuslikud motiivid on tuntud. See leviala hõlmab Eestit, Loode-Venemaa piirkondi, Lätit, Leedut, Poolat, Valgevenet ja Ukrainat (Valodzina 2025: 103–115; Dutsšõts & Klimkovitš 2011: 39–43; Pantšenko 1998: 128–151; Polacki 2011: 166–186, nr 411–417, 420–432, 440–457, 465, 470, 472,

484; Tradytyšinaia 2006: 416–417, nr 122a–c; 2009: 460, nr 140; 2013: 632–634, nr 195a–d; Laima 2018: 80–92; Wroblewska 2012: 495–511; Eisen 1919: 101 jj).

Eesti jutustustes ei nimetata maa alla vajunud kloostrit pühaks; vastupidi, sellest räägitakse kui deemonlikust kohast, mida asustavad kummitused. Sellise tõlgendusvõimaluse kohta märgib ka Tatjana Valodzina: “Templi või asula asemele tekkinud järve staatus rõhutab enamasti selle pühadust. Siiski esinevad ka juhuslikud kirjeldused, mis paigutavad sellise järve deemonlikku kronotoopi” (Valodzina 2025: 112). Maa alla vajumine patu või koleda teo sooritamisel või suulise reegli rikkumisel on seoses järvede ja kirikutega tuntud ka Eesti muistendite seas (vt Eisen 2002: 100).

Samas külas – Petški, Senno vallas –, kus klooster väidetavalt maa alla vajus, ehitati hiljem koolimaja. Seda peeti rahutuks paigaks, kuna ehitustööde käigus leiti inimluid.

В нас, в Пяцьках, есть два городца – бóльшый и мáлый. На мести малова сицяс построена школа. Это старинные кладбища с Литовских времён, а называюца городцами, што яны были огорожены как бы ўзгородью... А магыльников несколько. А как рыли то тое место, где школу поставили, так находили целовецьи кости – школа прямо так што на костях, можно сказать, построена. Зато и, правду сказать, там неспокойно, особенно по нацялу была... Вот, в прошлом гóди уж до того дошло, што хоть заведуюсьця и ня руськая, а всё-таки вялела отслужить малебень... Так послы етова как бы потише стало. А то, бывало, кожную ноць такой страшный шум поднимался и так шумело, што прямо моценьки не было там и жить-то. Вот рассказывают, што быдто бы раз так страшно было, што сама заведусця с окна дажа выпрыгнула. Вот только посьля, как отслужыла-то, так тише стало – больша што-то ня слышно, штоб што ашшо случялось.

[Meil, Petški külas, on kaks linnamäge – suur ja väike. Väikese linnamäe kohale on nüüd kool ehitatud. Need on vanad kalmistud, mis pärinevad Leedu aegadest, ja neid kutsutakse linnamägedeks, kuna need olid justkui taraga piiratud... Matmispaiku on seal mitu. Ja kui hakati kaevama seda kohta, kuhu kool ehitati, leiti inimluid – võib öelda, et kool on otse luude peale ehitatud. Sellepärast on seal, ausalt öeldes, rahutu, eriti alguses oli... Möödunud aastal läks asi nii kaugele, et kuigi koolijuhataja ei olnud venelane,¹⁰ palus ta siiski palvust pidada... Pärast seda läks nagu vaiksemaks. Enne seda tõusis seal igal ööl hirmus müra, nii vali, et seal polnud võimalik elada. Räägitakse, et kord oli asi nii hirmus, et koolijuhataja hüppas isegi aknast välja. Aga pärast palvust läks vaiksemaks – rohkem pole midagi kuulda olnud ega midagi juhtunud.] (ERA, Vene 9, 639/40 (674))

Näib, et kohaliku kummituse puhul on tegemist *müratekitava vaimuga* (poltergeist), keda iseloomustavad tugevad akustilised ilmingud. Sellistest tegelaskujudest on Ilja Butov põhjalikult kirjutanud ühes varasemas artiklis (Butov 2021: 33–36). Kõigil slaavi rahvastel on olnud tuntud arusaam matuserituaali olulisusest ja selle korraldusliku küljega seotud olulistest momentidest. Rituaali üldised eesmärgid on “tagada surnule “õige” üleminek maise elu sfäärist surmajärgse eksistentsi ruumi, tema heaolu “tolles ilmas” ning samal ajal vajadus kaitsta elavaid surnute maailma ja surnu võimaliku pahahtliku tegevuse eest” (Tolstaja 2009: 84).

Eesti Kirjandusmuuseumi vene folkloorikogus leidub tekst, milles kirjeldatakse üht nägemuste põhjust – matmata inimluud (eesti keeles ka *umbluu*). Nimetus lähtub häälsusest, mida leitud luu kuuldavale toob. Leidjalt eeldatakse, et luu maetakse viisipärase rituaaliga kalmistule).

Когда, во время половодья, в с. Нос было размыто местное кладбище, то на поверхности земли оказалось масса костей мертвецов. – Одна местная крестьянка собрала большую часть из них и положила бережно их на камень, на кладбище. В эту же ночь она видит сон, как к ней пришли мертвецы, жаловались на свою судьбу, что им плохо лежать и просили похоронить их. – В здешней местности и до сих пор существует поверие, что кость покойника требуют погребения. Примечание: На кладбище нередко приходится наблюдать как кто-нибудь найдя кость, зарывает ее тут же в землю.

[Kevadise üleujutuse ajal uhtus vesi Nosi [Nina] külas kohaliku kalmistut, mistõttu maapinnale ilmus suur hulk surnute luud. Üks kohalik talunaine kogus suurema osa neist hoolikalt kokku ja asetask need kalmistul kivile. Samal ööl nägi ta und: surnud tulid tema juurde, kurtsid oma saatust, et neil on halb lehada – ja palusid end matta. Selles piirkonnas püsib siiani uskumus, et *surnu* luu nõuab matmist. Märkus: Kalmistul võib sageli näha, kuidas keegi, leides luu, matab selle kohe samas mulda.] (ERA, Vene 2, 402/3 (146/147))

Traagiliste juhtumite, surma ja matmiskohtadega seotud paigad (vt eespool tekste tulekeradena nähtud kummitustest) ning ootamatu surm kodust kaugel võisid samuti saada kummituste ilmumise põhjuseks ning kummitavateks paikadeks.

А вот в Городище видение – мельнице повиделся воз с яршами на берягу ряки – это яна увидала раз под-вяцер из свово окна... А там, на том месте потанувшы был один чиловек вмества с конём и саням.

[Aga seal, Gorodištšes, oli nägemus – veskiemand nägi kord oma aknast, tuulevaikuse ajal, et jõe kaldal seisab vanker koos härgadega... Ja just selles kohas oli kunagi uppunud inimene koos hobuse ja saaniga.] (ERA, Vene 8, 276 (227))

Rahvausundis peetakse vägivaldset, enneaegset ja juhuslikku surma *halvaks* surmaks (valgevenelaste seas – halb surm ehk ‘дрэнная/drennaja’). Tunnud etnoloog ja rahvausundi-uurija Dmitri Zelenin kirjutab *neetud surnutest* (вн заложные покойники): “Need on inimesed, kes surid enne oma loomulikku eluea möödumist – sageli noores eas, äkitselt, õnnetuse või vägivalda tõttu. [---] Nende hulka kuuluvad ka need, kes on endalt elu võtnud – poomise, uppumise jms teel –, samuti liigsest alkoholitarbimisest surnud, keda oli Venemaal väga palju. Samuti kuuluvad siia inimesed, keda on neednud nende vanemad, ning kadunuks jäänud isikud (rahva seas arvatakse sageli, et nad on röövitud kurja jõu poolt). Lõpuks kuuluvad sellesse kategooriasse kõik surnud nõiad, vampiirid jms – st kõik, kes olid lähedases suhtes ebapuhaste jõududega ja kasutasid nende teeneid (Zelenin 1995: 39–40). Rahvapärased uskumused selles osas on märkimisväärselt lähedased kristliku kiriku seisukohtadega, mille kohaselt andestamatu patt ja jumalast taganemine kehtivad üksnes enesetapjate puhul – kuna see on patt, mida ei saa kahetseda.

Traditsiooniliselt seostatakse *enesetapu toimepanemise paiku* nägemuste ja kummitustega.

Тут в Pokolodovi задавивши Эльмар, барыни то сын, так в их на подволоки, на чердаки ночью так и хруская.

[Siin Pokolodovis poos end Elmar, mõisaproua poeg, ja nüüd öösiti on veidrad hääled nende majas põõningul ja laetaladel.] (ERA, Vene 11, 483 (59))

На Тякови женщина задавилась. Поехали за полицией, бьжить настрецу кто-то им. Верно сопостат ей, привижения.

[Tjakovis poos end üks naine. Kui mindi politseid kutsuma, jooksis keegi neile vastu. Kindlasti see oli kurivaim, nägemus.] (ERA, Vene 11, 483 (60))

Slaavi rahvaile ühise uskumuse kohaselt ajendab enesetappu kurivaim, ning pärast surma muutuvad need inimesed rahututeks surnuteks, kodukäijateks, keda maa ei võta vastu. Nad häirivad oma lähedasi, ilmudes neile unenäos ja ilmsi, jälitavad teelisi ja hirmutavad neid (Zelenin 1995: 39–40; Levkievskaja 2009b: 538–541; Lobatš 2011: 424–425, Vinogradova 2025: 52). Grodno piirkonna valgevenelaste seas leidub uskumus, et inimene, kes otsustab “naljapärast” proovida end üles puua – kui ta paneb nõöri kaela – kuuleb: *чорт вілки гарачыя з агнём мне ў вочы прама! Каб я [---] задушыўся* [Kuradid, tulised kahvlid otse silmadesse! Et ma [---] end ära kägistaks!] (Tradytyyinaia 2006: 451, nr 187a. Eestis jookseb jännes mööda poomiskatse ajal (Aarne 1918, Aa S 40).

Valgevenes samas piirkonnas on 21. sajandil üles tähendatud rida pärimusjutte ränduritest, kes ööbivad metsas ja satuvad kuradi pulma (vlgvn *obal' panitšite*), kus teiste seas nähakse oma küla tüdrukuid, kes olid varem enesetapu sooritanud. Koidikul selgub, et kõik nähtu oli petlik kurja vaimu põhjustatud nägemus (Tradycsyinaia 2006: 441–443, nr 170–173; sama motiiv on väga populaarne ka eesti traditsioonis, Antti Aarne eesti rahvajuttude kataloogis (Aarne 1918, Aa S 24) osutab see jututüübile, kus pillimees kutsutakse kuradi juurde peole ning ta tunneb saabunud pruudis ära tuttava oma elupaiga lähikonnast, tüdruk on sooritanud enesetapu. Reeglina ei ole koht rahvajutus täpsustatud, pigem on see ootamatult leitud uhkem hoone metsas, näiteks kõrts.

Lisaks ilmuvad nii inimese- kui loomakujulised kummitused sageli peidetud ja vandega paika pandud varanduste asukohtades nähtavale, enamasti seostatakse juttudes visuaalsed ja kuuldelised kogemused, kus tuli, loomad ja salapärased kujud vihjavad sõnalise loitsuga paikapandud varanduse olemasolule.¹¹

В Иван день раз видели, как на берягу речки (там, где живё Иван Кáрпыч – мельник то) огонь горел и казёл всё через огонь скакал. Ясно, што не спроста было... Да и то слышно, што в тым месцы клад закалдованны спрятан, да никак никому ён не дается.

[Jaanipäeval nähti kord, kuidas jõe kaldal (seal, kus elab Ivan Karpõtš – veskiomanik) põles tuli ja kits hüppas lakkamatult üle lõkke. Oli selge, et see ei olnud juhuslik... Räägitakse, et selles paigas on loitsuga peidetud varandus, mida keegi ei suuda kätte saada.] (ERA, Vene 9, 166/7). (Vene versioonid varandusetuledest vt Vinogradova 2025: 37–38)

В той же самой дярвене Руским Бору есть запруд и повыше запруда на пригорке есть ключек и около ключка ест кател с деньгами и этот кател покрыт плитенами. Это говорил мне дедушка, что некоторые люди видели привидения, что на пригорке сидел черный петух то пробегала свинья или мужчина сидел в шляпе.

[Samas külas, Ruskõi Boris, asub tamm, tammist kõrgemal, künkal on allikas. Selle allika lähedal asub katel rahaga, mis on kaetud pajuvitstest punutisega. Minu vanaisa rääkis, et mõned inimesed on seal näinud kummitusi: künkal istus must kukk, läbi jooksis siga või istus seal mütsiga mees.] (ERA, Vene 14, 149 (4))

Kummitust (näkki?) on nähtud ka soos – eespool viidatud tekstis kirjeldati nägemust alasti neiust, kes kadus peaaegu kohe pärast inimesega kohtumist (ERA, Vene 11, 658 (54)).

Joonis 2. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi “Kalevipoja” venekeelse väljaande illustratsioon. Tõlkijad Vl. Deržavin ja A. Košetkov, kujundasid ja illustreerisid A. Gontšarov ja A. Muhhin.

Raamat ilmus 1949. aastal Moskvast (kirjastus OGIz).

Slaavi uskumuste kohaselt on soo ebapuhas ja ohtlik paik. Kirjandusmuuseumi vene arhiivi tekstide järgi elavad seal näkid (*rusalka*, ERA, Vene 8, 193 (92); ERA, Vene 8, 282 (242)). Soost võis ilmuda koduhaldjas roomaja kujul talu juurde (*domovoi*, ERA, Vene 4, 354 (8)). Metsavaimud eksitasid soos rändureid, viies nad teelt kõrvale (*leši*, ERA, Vene 11, 446 (11); ERA, Vene 5, 489/91 (1); ERA, Vene 2, 348/9 (71)). Soo seostub ka kurivaimu tegevusega (*netšistaja sila*, RKM, Vene 4, 31/2 (20)) ja lisaks hukkusid sageli soos loitsitud varanduse otsijad (*zakljatõi klad*, ERA, Vene 2, 573/4 (43)).

Vene arhiivi kogus leidub üksik tekst, mis kirjeldab nägemusi kivi läheduses, mille kunagi lõhestas pikne välguga:

По местному поверию, у камня, находящегося по дороге из с. Нос в Алатцкиви, около хутора Рябиса, некогда раздвоенного ударом молнии, с тех пор и до настоящего времени являются видения.

[Kohaliku uskumuse järgi ilmuvad nägemused kivi juures, mis asub teel Nosi [Nina] külast Alatskivile, Rääbise talu lähedal, ja mis kunagi lõhenes pikselöögi tagajärjel, sellest ajast kuni tänapäevani on seal nähtud nägemusi.] (ERA, Vene 2, 344 (67))

Idaslaavlatel on levinud uskumus, et Jumal (või prohvet Eelija) lööb välguga just sinna, kus on peidus kurivaim. See paik võib olla mis tahes objekt, nii elus kui eluta objekt loodusmaastikul (ERA, Vene 2, 344 (67)). Valgevenelaste seas on see uskumus säilinud tänapäevani ning seda on korduvalt dokumenteeritud ka 21. sajandil (Tradytsyinaia 2006: 367–368, nr 62a–b; 2009: 573, nr 270d). Vastav motiiv oli laialt tuntud ka eestlastel koos õpetusega mitte varjuda äikese ajal puu alla või minna vette. Valgevene rahvapärismuses on tuntud ka uskumus, et pikselöögiga lõhestatud puu on ohtlik – seda ei tohi puudutada, kuna *puujuure alla on pikne naelutanud kurivaimu* (Korevo 1861: 616). Peruni (slaavi piksejumala)¹² poolt lõhutud või juurtega välja kistud puud ei tohi koju viia – öösiti hakkab keegi hirmutama (Tradytsyinaia 2011: 524, nr 275). Sellisest puust ei tohi üle astuda, sest siis ei tea enam, kuhu minna (Tradytsyinaia 2011: 523, nr 274), pikselöögi kohal ei kasva midagi (Tradytsyinaia 2013: 755, nr 463). Seega muutub traditsiooniliste uskumuste kohaselt paik või ese, mida on tabanud pikselöök, ohtlikuks, kuna see seostub ebapuhaste jõudude ning nägemuste ja kummitustega.

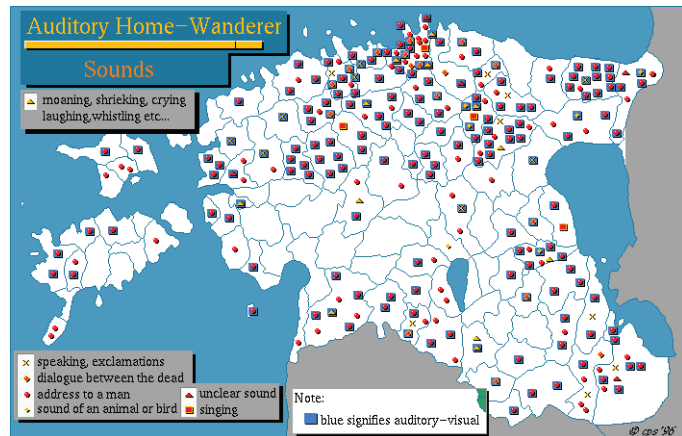
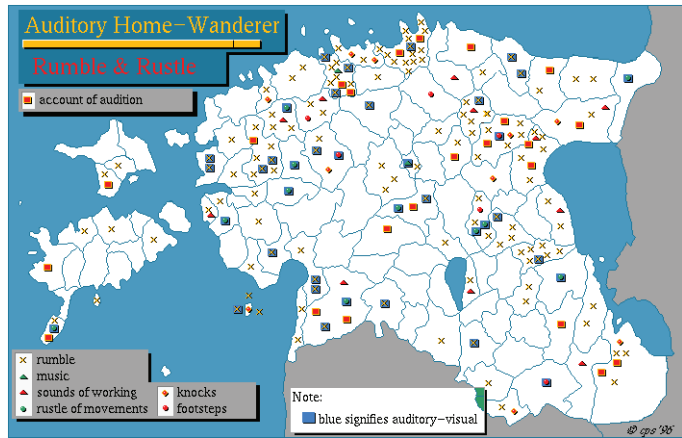
Kaitseks kummituste vastu peeti kõige tõhusamaks *palvet*. Näiteks, kui kohtuti surnu vaimuga, tuli kolm korda lausuda: *Meiega on ristijõud* (ERA, Vene 1, 271 (28)). Samuti ei tohtinud nutta surnu pärast ega käia teatud paikades konkreetsetel ajal (keskpäeval, jaanilaupäeval jne). Eestis rõhutati liigse nutmise ohtlikkust, sest surnu ei saa rahus puhata ja hakkab tülitama koduseid (Viluoja 1997, 1992).

Juba Matthias Johann Eisen (2002 [1897]) loetleb detailsemalt oma kirja-saatjatele toetudes abinõusid kodukäijate vastu. Eha Viluoja (1992) täiendatud mudeli järgi jagunevad vastumeetmed kuude rühma:

1. Kontaktide katkestamine surnu ja elava maailma vahel, nt matuseri-tuaalides eemaldati surnule kuuluvad esemed kas teekonnal surnuaiale või haua (vt ka nt Maailmade vahel 2).
2. Surnu liikumisvõimet püüti piirata kas erilise riietusega, jalgade kinni sidumisega või surnukeha vigastamisega.
3. Surnut eksitati, et ta unustaks kodutee, nt leinajate jälgede pühkimisega, keerulise teekonna valimisega kalmistule, kirstu pööramisega või ümber objektide ringi tegemisega.
4. Maagiliste esemetega loodi tõkked elavate ja surnute vahele, nt maagiliste esemetega lävele, väravale, teeristile või nn ristipuule tehtud ristimärk, selleks kasutati nuga, soola, linaseemneid. Tõhusaks peeti surnule takistavate ainete (tuha) järeleviskamist, ta viidi üle jõe või aia – usuti, et ta ei saa neist üle.
5. Surnu püüti kinni panna kirstu või hauda nt maagiliste märkide või ainete abil, koputati vasaku jalaga kirstule, maeti surnu, nägu allapoole.

6. Kodukäijat, kummitust hävitati pihlakakepi, kadaka või üheksasõlmelise piitsaga lüües; neid tulistati hõbekuuliga või elavhõbedaga, misjuures hõbekuul pidi lendama põhjatuulde, elavhõbe idatuulde. Kaitseks kasutati juba mainitud ristimärgi kõrval ka sülitamist (sülk kui elujõu kandja). Inimeste kaitsjaks peeti koera, eriti “neljasilmset” (pruunid laigud silmade kohal), kes nägi kõiki kurje vaime. Sisuliselt katkes kõikide kurjade vaimude tegevus kukelauluga.

Venelastel ja Valgevenes, aga ka Eestis oli sõnamaagia üks tõhusamaid abivahendeid, kuid tõrjumisel loeti ka kirikus palveid ja paluti nt pastoril hauda või rahutut hoonet uuesti õnnistada või matusekõne uuesti lugeda (Viluoja 1978; Kõiva 2011).

Joonis 3. Eha Viluoja kaardid kodukäijatega seonduvate kogemuste esindatusest Eestis. Sinine ruut märgib mõlemal kaardil heliga kaasnenud nägemust. Ülemisel kaardil on toodud kõikvõimalikud mürähääled (mürin, muusika, tööhääled, liikumiskahinad koputused, sammud), alumisel kaardil inimeste või loomadega seonduvad helid (kõne, hüüded, karjed, oiged, looma- või linnuhääled, ebaselge hääletsus, laulmine).

Joonistas Andres Kuperjanov 1997.

5. KUMMITUSLOOD JA TUME TURISM

Endiste mõisahoonetega on seotud pärimusjutud, kuidas seal ilmuvad tänaseni endised mõisnikud omaaegseid probleeme ja tülisid lahendama. Kummitustest räägitakse seoses keskaegsete ja uusaja hoonetega, sealhulgas areneb sama temaatika ka moodsates suurtes kortermajades (Juske 2015, 2020), lugusid seostatakse uute juhtumite ning tänaste inimestega. Uued, autori poolt ümberjutustatud kummitusjutud vajavad eraldi käsitlemist, sest autorite stiil ja filosoofia on erinev. Tavaliselt püüab autor luua kiirseoseid mõne tänase tuntud isiku või olukorraga, luua seoseid üleloomuliku juhtumi ja kummitustuuri vahel. Ent konkretiseeritud isikud kaotavad aktuaalsuse kiiremini kui ebatavaline juhtum, turisti teadmistes ei pruugi neid ollagi. 20. sajandil kujunes välja uus turismisuund – nn *tume turism*, mis on seotud reisidega surma, kannatuste ja katastroofide paikadesse, kuhu kuuluvad ka nt koonduslaagrid ja muud sarnased kohad. Tumeda turismi uurija Richard Sharpley (2009) eristab viis temaatilist suunda: ohtlikud paigad – alad, mis on seotud riskiga (nt sõjategevuse tsoonid); õuduse majad – piinamise või mõrvade paigad (vanglad, hukkamiskohad); surmaväljad – lahinguväljad, katastroofikohad; kannatuste tuurid – organiseeritud ekskursioonid, mis keskenduvad kannatustele (nt genotsiidi mälestusmärgid); tanaatiline temaatika – surma ja kummituste teemade kommertsialiseerimine (nt “*kummituste maja*”) (Sharpley 2009: 3–22).

Tumeda turismi üheks eraldi suunaks on *müstikale suunatud turism*. Huvi müstika vastu kasvab järk-järgult, mida soodustab massimeedia toodang (film, televisioon, ajakirjandus, teater jm), see toidab huvi ka kummituste ja muude anomaalsete nähtuste vastu.

Lisaks on tänapäeva maailmas üha olulisemaks muutunud ajaloolis-kultuuriliste ja looduslike objektide brändimine, turistide ligimeelitamine ning sellest tulenevalt nende objektide tarbijalik ekspluateerimine, institutsionaliseerimine ja rakendamine majandusliku tulususe, ent ka turunduse huvides.

Müstilise turismi all mõistetakse selliste paikade küllastamist, kus toimuvad (või on kunagi varem toimunud) anomaalsed nähtused. Spontaansete huvirühmade kõrval levivad turundusest soosituna viimastel aastatel anomaalse turismi suunad, millega on liitunud nii turismiettevõtted ja mis kajastub ka piirkonna skulptuurides ja uusfolklooris. Üle kogu maailma eksisteerib mitmesuguseid ekskursioonimarsruute, mis keskenduvad kummituste temaatikale (Rõbakova 2013: 180–187; Kopõlova 2016: 40–50), nii ka meie vaadeldud piirkondades, kuhu uuel ajal saabuvad turistid vaatlema pühamuid, surnuaedasid ja monumente ning lahingupaikasid. Kummituslood kuuluvad ka asutuste tutvustus- ja meelelahutusprogrammidesse, millega alustati Eesti Kirjandusmuuseumi näitel juba 1960. aastatel. Tihti kuuluvad sellesse valdkonda meediast alguse saanud lood, millele on leitud seoseid veidi varasema hukkumise, enesetapu vm sündmusega ning mis hakkavad hiljem

siduma uusi kogemuslugusid. Siiski on sellest märkimisväärsemgi, kuidas neist kujundatakse asutuse bränd koos kogu juurdekuuluva etendava kultuuriga. Selliste hulka kuulub Eda Kalmre (2000) analüüsitud Eesti Kirjandusmuuseumi Lilla Daam. Veel uuemast repertuaarist (kuigi selle tekkeage võib ulatuda 19. sajandi Venemaa aadlikoolide ühiselamutesse) leiame muinasjutu kanoonikat (kolm tegelast ja kolm korda korduv sündmus) muistendilikuga ühendavad laste õudusjutud. Tänapäevaks hääbunud traditsioon on viinud surnute ja kummitusolendite esinemiseni värvikate sümbolite näol (mustad ja kollased käed, kägistavad kardinad), mis esinevad vaheldumisi surnud vanavanemate ja õelate täiskasvanutega (Kõiva 1997). Ent ülekanded folkloorist muudesse modaalsustesse ning meediast tagasi folkloori, kogetavate ja usutatavate või vähemalt fantaasiat õhutavate juttude ja sotsialiseerumiseni on omaette teema. Meie käsutuses olev andmestik heidab valgust hukkunud ja kadunud sugulaste surmapaikade otsingutele ja ning matkadele lahingute toimumiskohtadesse pärast Teist maailmasõda.

Kui nüüd huvi pärast kõrvutada Paul Cowdelli sõnastatud Inglise kummitusjutte mõjutanud ajastukohast tausta ja näiteks laste õudusjutte, mis tunnuste järgi on fiktsionaalsed arendused varasemast ajast, siis saame aegrea, mis on mitmeti sarnased, vaatamata distantsele ja poliitiliste ning sotsiaalsete seikade erinevusele.

1940ndad

Eesti: sõjajärgsed hirmud, surmaennustused, tabu rikkumine.
Inglismaa: kriisiilmutused (*crisis apparition*), lohutavad vaimud.

1950–60ndad

Eesti: linnamuistendid (vorstivabrik, mustad autod).
Inglismaa: kodused kummitused, “Grey Ladies”.

1970ndad

Eesti: massimeedia mõju, TV ja filmid (Dracula, Krüger).
Inglismaa: massimeedia, TV ja filmide kummitused.

1980ndad

Eesti: spiritism, peeglid, okultsed mängud, paranormalsed nähtused.
Inglismaa: paranormalsed uurimised, psühholoogilised seletused.

1990ndad

Eesti: hübriidliigid: õudus + huumor, linnamuistendid, kummituseksperimentid.
Inglismaa: “Stone Tape” teooria (kummitusest jääb jälg kividele ja ümbritsevasse loodusesse), kummitusturism.¹³

KOKKUVÕTE

Artiklis käsitlesime Eesti Kirjandusmuuseumi vene kogu materjali kummituste kohta, tuues paralleele valgevene ja eesti traditsioonidest ning jaotades teemad viide kategooriasse: 1) nimetused ja terminoloogia; 2) välimus ja atribuudid; 3) tegevused inimese suhtes; 4) akustilised ja ajalised tunnused; 5) ilmumispaigad ning esitades tänase tüüporengu kummitus meedias ja turismitööstuses.

Kui nimetused osutavad kõikides keeltes ka konkreetsele tajule (enamasti visuaalsed ehk nähtavad olendid ja ilmingud), siis osa nimetusi viitab “ärategemisele”, lummamisele, mille taga on ühtlasi erinevad mõisteväljad ja ontoloogia: hingekujutelmast ja hinge lahkumisest surma korral kontaktideni nii demonlike nähtustega kui ka teispoolsuse ja lahkunutega. Erinevad mütooloogilised olendid esinevad kummituste kujul, kadudes ootamatult inimese pilgu eest.

Kummitus võib välimuse ja ilmumiskuju poolest olla antropomorfne või zoomorfne, kuid inimeste ja loomade kõrval võivad ilmuda ka erineva kujuga tulekerad, varjud või ebamäärase kujuga olendid. Antropomorfsetes kirjeldustes (nii mees- kui naissoost esinemuse korral) rõhutatakse eestivene juttudes sageli pikka kasvu, mütsi kandmist või valget riietust. Zoomorfset kummitused võtavad sisuliselt kõikide koduloomade kuju: lehm, kits, kukk või siga. Eestlaste ja valgevenelaste pärimuses esinevad aga ka teised koduloomad, sh hobune. Kummitused ei põhjusta inimesele tavaliselt otsest kahju, isegi kui nad teda jälitavad, kuid nad tekitavad alati hirmu kui teispoolsuse olendid, kes on seotud enamasti demonliku maailmaga. Eesti pärimuses on arvestataval hulgal kummitusi, kes põhjustavad segadust ja majanduskahju. Mõnikord panevad kummitused inimest eksima, kaotama tee ja suuna. Erandjuhtumitel võivad kummitused ja kodukäijad olla heatahtlikud, kuid jääb küsimus, kas see on alati inimesele hea juhtum. Kummitused võivad olla nähtamatud, siis esindavad neid erinevad akustilised tunnused, mis ulatuvad inimtekkelisest (naer, vile, oiged) muude häälitsuste ja helideni (krigin, ragin jms). Tüüpiline kohtumisaeg on õhtu, hämarus või öö, kuid üksikjuhtudel ka keskpäev. Kõige sagedasemad paigad, mis seostuvad kummitustega, on kalmistud, hauad, kohad, kuhu on peidetud vande abil varandused. Neid leidub ka paikades, kus keegi on juhuslikult hukkunud või sooritanud enesetapu, maa alla vajunud kloostrite asukohad, viisipäraselt matmata jäänud luude leiukohad, üksildased paigad nagu soo, pikselöögist lõhestatud kivi, puude juures, veekogude ääres.

Kummitustele on tunnuslik üleminekuriituste puudulikkus või igasuguste riituste puudumine (nt umbluu). Surmariitused algavad juba suremise ajal ja jätkuvad matuste ning peiedega. Rituaalide rikkumine või surnu soovide eiramine on oluline kodus käimise ja kummituselamuste põhjus. On ka iseloomulik, et jutust selguvad omavahelise kommunikatsiooni eksimused. Enamik kontakte on ühekordsed. Kummitusi ei saa käsitleda eraldiseisvate mütooloogiliste

tegelastena nagu kodukäija, metshaldjas või näkk. Pigem on nad üks ilminguvorm mis tahes mütoloogilisest olendist – paigavaimust (*genius loci*, kaitsehaldjatest), ebapuhastest jõududest või rahututest ja oma rituaalsest äraaatmisest ilma jäänud surnutest. Mõnes näites täheldame üleminekuvormi eri kujutiste vahel: näiteks tüdruk soos võib esindada näkki või kummitust, nägemus on tõlgendatav ambivalentset – nii ohtliku kui ka ahvatleva olendina. Eriti huvitavad on tulemotiivid, mis ühelt poolt sümboliseerivad surnute hingi, teisalt aga viitavad peidetud varandustele – see on laialt levinud rahvaluule liik, mis ühendab üleloomuliku ja materiaalse. Vene rahvapärismus Eestis enne Teist maailmasõda on äärmiselt kõnekas: selles puudub ajakirjanduse ja raadio mõju, mis samal ajal juba kujundas asulate ja linna suulist traditsiooni. Näiteks käsitletud maapärimuses puuduvad jutustused, mis oleksid seotud Narva linnuse või teiste märgiliste hoonetega – need motiivid ilmuvad alles mõni aastakümme hiljem. Tekstides leidub rohkesti elemente, mis on iseloomulikud Euroopa rahvapärismusele üldiselt (näiteks “valge daami” või valges riietuses inimese kujutis). Sel ajal ei toimunud ekskursionaalsed kummitavatesse paikadesse – sellised süžeed lisanduvad pärimusse hiljem ning kummituslugude kasutamine turismis jääb algstaadiumis üsna tagasihoidlikuks.

Suuline jutustamine on tugev ja samas paindlik kultuurivorm. Lisaks reaalsuse peegeldamisele omavad jutustused omaenda “elu” – see tähendab, et nad võimaldavad struktureerida ja korrastada mälestusi ning kogemusi, suunavad neid tõlgendama.

Sügavamad arusaamad vastastikustest kultuurimõjudest ning mütoloogiliste kujutelmade muutumisest uues kultuurilises olukorras, sest tegemist on dünaamilise nähtusega, mis erineb traditsioonilisest diskursusest, ootab põhjalikku käsitlemist.

Kummituste temaatika on oluline mütoloogia uurimisteema, mis vajab tähelepanu, sh selle olulise rolli tõttu tänapäevases kultuuri- ja ühiskonnaelus, kuid on keskne teema ka nüüdisfolklooris. Piirkonna ajaloos ja narratiivides peegeldub raskesti lahendatavate ajalooliste sündmuste keerukus, vanem osa jutte lahendab omaaegseid moraalnorme, seisuse- ja sugupoolte vahedest tulenevaid probleeme ja inimpsüühika tundlikke külgi. Kuulumine erinevate riikide ja poliitiliste sfääride koosseisu on mõjutanud keelelisi võimusuhteid ning toonud kaasa kiriklike, ilmalike ja muude tegurite keeruka põimimise etniliselt mitmekesise elanikkonnaga piirkonnas.

TÄNUSÕNAD

Artikkel valmis EKM projekti EKM 8-2/20/3 “Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid” toetusega.

KOMMENTAARID

1 ERA (Eesti Eesti Rahvaluule Arhiiv) on üks maailma suurimaid folklooriarhiive, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus. Arhiivis leidub ligikaudu 1,5 miljonit lk käsikirjalist dokumenti, 62 000 fotot, 188 000 audio- ja videokannet. Kokku sisaldab arhiiv üle 20 500 vene suulise rahvaloomingu mälestise.

Erilist huvi pakub ERA vene kogu (ERA, Vene), mis koosneb 17 köitest ehk 10 656 leheküljest üleskirjutustest, mis on kogutud aastatel 1927–1944. Lisaks sellele sisaldab ERA ka rohkesti muud vene keeles salvestatud materjali: RKM, Vene (rahvaluulekogu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnast), RKM, KP (koolifolkloori kogu), TRÜ, VKK (Tartu Riikliku Ülikooli vene keele ja kirjanduse kateedri folkloorikogu) jt. Üleskirjutuste tegemise kohad hõlmavad kogu Eestit, samuti tänapäevase Pihkva oblasti Petseri ja Pihkva rajoonide territooriume ning mitmeid asulaid Eesti-Vene piiriäärsetel aladel Pihkva ja Peipsi järve ümbruses.

2 *привижэня, привижэнья, привиджэня, реже неприятель, шишак*. Terminoloogia on esitatud samas ortograafias nagu see esineb arhiivis.

3 Tänapäeval liigitatakse neid pigem “ringikäivateks surnuteks” (Butov 2018: 37–40).

4 *Lummutis* tähistab olendit, mis esindab moonutatud nägemist või on illusoorne. See sõna viitab kujule või figuurile, mis ilmub inimese tajus, kuid millel puudub füüsiline eksistents.

5 Valgevene traditsiooni kohta vt lähemalt I. Butovi (2018) artiklit “Jutustused kalmistukummitustest valgevene rahvapärimeses (projekti “Ufokom” ekspeditsioonide ja Valgevene Vabariigi folklooriarhiivide andmetel)”.

6 2002. aastal viibisid E. Boganeva ja T. Varfolomejeva ekspeditsioonil Grodno oblastis Ošmianõ rajoonis, sealhulgas Golszanõ külas. Nad uurisid Golszanõ lossi ja kloostri varemeid, vestlesid kohalike elanikega ning ümberkaudsete külade inimestega. *Valge Preili* kohta ei salvestatud ühtegi lugu.

7 Kulla peidukohtade ja aarete vaimude ilmumise kohta nimikujul puuõõnsustes vt (Kotelnikova 2009: 99). Eesti aarete kohta koostab ülevaadet Mare Kalda (Kalda 2011, 2024).

8 Valgevene neetud aarete kohta vt Dutšõts 2011: 203–206, 238–240.

9 Petški (Petska, vn *Печки*) – küla Venemaal Pihkva oblastis Petseri rajoonis Uue-Irboska vallas. Esimese Eesti Vabariigi ajal kuulus Eesti Vabariigi koosseisu. Esimene kirik ehitati sinna 1483, mille asemele valmis 1905 paekivist kirik.

10 Venelane, ilmselt mõeldud õigeusklikku.

11 Vt eespool kirjeldatud tule kujul ilmuvaid kummitusi.

12 Valgevenelased nimetavad äikest ja pikset tänapäevani *perun*.

13 Meenutagem, et Mare Kõiva (1997) rõhutab, et Eesti laste õuduslood on “steriilsed” ja didaktiilsed, kuid võivad, nt jututüübis “Ära osta kollaseid kardinaid” ilmutada Juri Lotmani kirjeldatud semiootilist piiri – keelatud objekt tähistab üleminekut ohtlikku sfääri ja lugu toimib rituaalse hoiatusena, mis kinnitab normi.

Paul Cowdelli (2011) materjal näitab teistsugust dünaamikat: Inglismaa kummituslood on seotud isikliku kogemuse ja ruumilise identiteediga. Kriisiilmutused (*crisis apparition*) (“tuln hüvasti jätma”) ja lohutavad vaimud peegeldavad leina ning sotsiaalset ebakindlust. Siin ei ole tabu rikkumise skeemi, vaid katse säilitada sidet surnutega. Motiivid nagu “hallid daamid”, “rooma leegionärid” või katkukalmud toovad esile ajaloolise kihistuse ja pärimuse kestvuse. Kokkuvõttes rõhutab see vajadust kõrvutada võrdväärseid korpusi ehk siis lasterepertuaari asemel tuleks võrrelda kummituslugude täiskorpusega.

ALLIKAD

ERA, Vene – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vene kogu
TRÜ, VKK – Tartu Riikliku Ülikooli vene keele ja kirjanduse kateedri kogu

KIRJANDUS

Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen-und Sagenvarianten. – *FFC* 25. SKS: Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemia Kustantama.

Aa S = muistenditüüp Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen-und Sagenvarianten. – *FFC* 25. SKS: Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemia Kustantama.

Blécourt, Yseult de 2024. Enacting Ghosts, or: How to Make the Invisible Visible. – *Religions* 15 (8), nr 934, lk 1–10 (DOI:10.3390/rel15080934).

Butov, Ilja 2018. Rasskazy o khodiachikh pokoinikakh v Minskoi i Grodnenskoj oblastiakh Belarusi. – *Zhivaia starina* 4, lk 37–40.

Butov, Ilja 2021. “Shumnye dukhi” v predstavleniiakh zhitelei pogranič'ia Rossii i Estonii v kontse XIX – pervoi polovine XX v. – *Zhivaia starina* 2, lk 33–36.

Clarke, Philip Alan 2007. Indigenous Spirit and Ghost Folklore of “Settled” Australia. – *Folklore* 118 (2), lk 141–161 (DOI:10.1080/00155870701337346).

Cowdell, Paul 2011. *Belief In Ghosts In Post-War England*. Submitted to the University of Hertfordshire in partial fulfilment of the requirements of the degree of PhD. July 2011 (<https://uhra.herts.ac.uk/id/eprint/16116/> – 20.11.2025).

Dal, Vladimir 1880. Videnie – V. I. Dal'. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo iazyka*. T. 1: A–Z. Sankt Petersburg.

Dutšõts, Ljudmila & Klimkovitš, Irõna 2011 = Duchyts, Liudmila & Klimkovich, Iryna. *Sakral'naia geografia Belarusi*. Minsk: Litaratura i Mastatstva.

Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütologia*. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus.

Eisen, Matthias Johann 2002 [1897]. *Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnute hingede ilmutisest*. Tartu: EKM Teaduskirjastus [Narva: R. Pöder].

Jurtšuk, Ljubov & Kazakov, Ilja 2017 = Iurchuk, Liubov & Kazakov, Ilia. Pskovskie fol'klornye legendy o “provalishchakh”. – *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Seria: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki* II, nr 2, lk 137–145.

Juske, Jaak 2015. *Tallinna vanalinna kummitusmajad*. [Muraste]: Randvelt Kirjastus.

Juske, Jaak 2020. *Eesti kummituslossid*. Võrguteavik. [Muraste]: Randvelt Kirjastus.

Kalda, Mare 2011. *Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks*. Dissertationes 15. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, kultuuriteaduste ja kunstide instituut, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.

Kalda, Mare 2024. *Jututüübid peidetud varandustest eesti rahvaluules*. Eesti muistendite tüübi- ja motiiviloend. Tartu: EKM Teaduskirjastus (<https://www.folklore.ee/rl/folkte/myte5/typology/aarded.pdf> – 20.11.2025).

Kalmre, Eda 2000. Lilla Daam. Kogukonna usundiline muistend kui homogeenne tervik. – *Mäetagused* 13, lk 75–96 (DOI:10.7592/MT2000.13.lilladaa).

Kopõlova 2016 = Kopylova, A. 2016. Mrachnyi turizm: k voprosu ob izuchenii fenomena. *Turizm: tehnologii i trendy: materialy II studencheskoj nauchno-prakticheskoi konferentsii (Ekaterinburg, 20 fevralia 2016 g.)*. Ekaterinburg: Izd. Ural'skogo universiteta, lk 40–50.

Korevo, Anton 1861. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami general'nogo shtaba. Vilenskaia guberniia*. Sankt Petersburg: Tip. Iosafata Ogrizko.

- Kotelnikova, N. 2009. Kto okhraniaet klady? – *Traditsionnaia kul'tura* 2, lk 97–103.
- Kõiva, Mare 1997. In a Big Black Town There Was a Big Black House. – *Journal of The Baltic Institute of Folklore* 2 (<https://www.folklore.ee/rl/pubtbe/ee/bif/bif2/sisu.html> – 20.11.2025).
- Kõiva, Mare 2001. Night Wailer And Night Mother In Estonian And Finno-Ugric Folk Tradition. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 16, lk 59–71 (DOI:10.7592/FEJF2001.16.wailer).
- Kõiva, Mare 2011. *Eesti loitsud*. Tallinn: Pegasus.
- Kõiva, Mare 2024. *Eesti vetealdjad I. Water spirits I*. Monumenta Estoniae Antiquae II: Eesti muistendid: Mütoloogilised olendid I. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Kõiva, Mare & Boganeva, Elena & Butov, Ilja 2022. Obrazy lesnykh dukhov i ikh funktsii u estontsev, russkikh Estonii i belorusov. – Ilja Butov. *Tainstvennaja Belarus' VII: motiv bluždanija v tradicionnoj kul'ture: sbornik naučnyh trudov*. Minsk: Kolorgrad, lk 120–147.
- Laime, Sandis 2018. The place valence approach in folk narrative research: The “Church sinks underground” motif in Latvian folklore. – *Storied and supernatural places. Studies in spatial and social dimensions of folklore and sagas*. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 80–92 (DOI:10.21435/ss.23).
- Leach, Maria & Fried, Jerome (toim) 1972. *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. San Francisco: Harper; Funk & Wagnall.
- Levkievskaja, Elena 2009a. Privedenie, prizrak. – Tolstoi, Nikita (peatoim). *Slavianskie drevnosti: Etnolingvističeskii slovar': v 5 t. T. 4 (P (Pereprava) – S (Sito))*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniia, lk 263–265.
- Levkievskaja, Elena 2009b. Samoubiistvo. – Tolstoi, Nikita (peatoim). *Slavianskie drevnosti: Etnolingvističeskii slovar': v 5 t. T. 4 (P (Pereprava) – S (Sito))*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniia, lk 538–541.
- Lobatš 2011 = Lobach, Uladzimir. Samagubca. – Klimkovich, I. & Aýtushka, V. (koost); Valodzina, Tatiana & San'ko, Siarhei (toim). *Mifalogija belarusaŭ. Entsiklapedychny sloŭnik*. Minsk: Belarus', lk 424–425.
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I Acta academiae regiae Gustavi Adolphi. 18:1 Uppsala: Kopenhagen: Lundequistska Bokhandel; Munksgaard.
- Pantšenko, Aleksandr 1998 = Panchenko, Aleksandr. *Issledovaniia v oblasti narodnogo pravoslaviia. Derevenskie sviatyni Severo-Zapadnoi Rossii*. Sankt Petersburg: Aleteiia.
- Petzoldt, Leander 2015. *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München: C. H. Peck.
- Polacki 2011 = Lobach, Uladzimir. *Polacki etnagrafičny zbornik. Narodnaja proza belarusaŭ Padzvinnja I. vyp. 2*. Navapolack: PDU.
- Romaško, Sergei 2004–2017 = Romashko, Sergei. Videnie – *Bol'shaia rossiiskaia entsiklopediia 2004–2017* (elektronnyi resurs) (<https://old.bigenc.ru/literature/text/1912490?ysclid=me4spslxpt134709228> – 20.11.2025).
- Rõbakova, Ekaterina 2013 = Rybakova, Ekaterina. Temnyi turizm v Rossii: sovremennoe sostoianie, problemy izučeniia – *Teoriia i praktika servisa: èkonomika, social'naja sfera, tehnologii* 3 (17), lk 180–187.
- Sharpley, Richard 2009. Shedding Light on Dark Tourism: An Introduction. – Sharpley, Richard & Stone, Phillip R. (toim). *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol, UK: Channel View Publications, lk 3–22 (DOI:10.21832/9781845411169-002).
- Zamovy 2009 = Vasilevich, Uladzimir & Salavei, Lia (koost). *Zamovy*. Minsk: Belarus'.
- Zelenin, Dmitiri 1995. *Izbrannye trudy. Očerki russkoi mifologii: Umershie neestestvennoi smert'iu i rusalki*. 2. izd. Moskva: Indrik.
- Tolstaja, Svetlana 2009 = Tolstaia, Svetlana. Pogrebal'nyi obriad. – Nikita Tolstoi (peatoim). *Slavianskie drevnosti: Etnolingvističeskii slovar': v 5 t. T. 4 (P (Pereprava) – S (Sito))*. Moskva: Meždunar. otnosheniia, lk 84–91.
- Tradytsyinaia 2006 = Alena Boganeva; Tatiana Varfalameeva (toim). *Tradytsyinaia mastatskaia kul'tura belarusaŭ*. U 6 t.; T. 3: 2. *Grodzenskae Paniamonne*. U 2-h. Minsk: Vysheishaia shkola.

Tradycyinaia 2009 = Alena Boganeva; Tatiana Varfalameeva (toim). *Tradycyinaia mastatskaia kul'tura belarusaŭ. U 6 t. – T. 4: 2 Bresckae Palesse*. Minsk: Vysheishaia shkola.

Tradycyinaia 2011 = Alena Boganeva; Tatiana Varfalameeva (toim). *Tradycynaja mastackaja kul'tura belarusaŭ. U 6 t. – T. 5:2. Central'naia Belarus'. U 2 kn., kn. 2*. Minsk: Vysheishaia shkola.

Tradycyinaia 2013 = Alena Boganeva; Tatiana Varfalameeva (toim). *Tradycyinaia mastatskaia kul'tura belarusaŭ. U 6 t. T. 6:2. Gomel'skae Palesse i Padniaproŭe. U 2 kn.; kn. 2*. Minsk: Vysheishaia shkola.

Tyszkiewicz, Konstanty 1868. *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej studium archeologiczne*. Berlin: Księgarnia B. Behra.

Valodzina, Tatiana 2025. Azëry ŷ tapanimichnai proze belarusaŭ: siužëty, matyvvy i kul'turny landschaft. – *Chasopis Belaruskaga dziazhaŭnaga ŷniversiteta 1*, lk 103–115.

Viluoja, Eha 1978. Sõnamaagia kodukäija tõrjes. – Viks, Ülle & Pall, Valdek (toim). *Sõnast tekstini*. Tallinn: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 117–135.

Viluoja, Eha 1992. Revenant Prevention in Estonian Folk Tradition. – Koizumi, T. & Kikugawa, T. (toim). *The Journal of Intercultural Studies. Extra Series No. 2. Uralic Studies 2*, lk 105–109.

Viluoja, Eha 1996. Manifestations of the Revenant in Estonian Folk Tradition. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore 2*, lk 73–86 (DOI:10.7592/FEJF1996.02.viluoja).

Viluoja, Eha 1997. Relations Between The Living and the Dead in Estonian Folk Religion. *Folklore: Electronic Journal of Folklore 4*, lk 34–42 (DOI:10.7592/FEJF1997.04.relation).

Vinogradova, Liudmila 2016. Dushi-skital'tsy v vide bluzhdaiushikh ognei (fragment zapadnoslavianskoi narodnoi demonologii). – Vinogradova, Liudmila. *Mifologicheskii aspekt slavianskoi fol'klornoj traditsii*. Moskva: Indrik, lk 180–190.

Vinogradova, Liudmila 2025. Russkie. – Valentsova, M. & Vinogradova, L. & Gura A. & Klimova, K. & Tolstaia, S. & Trefilova, O. & Plotnikova, A. & Chivarzina, A. & Iasinskaia, M. 2025. *Nizshaia mifologiiia slavian. Etnolingvisticheskie ocherki*. Moskva: Indrik, lk 25–70.

Wróblewska, Violetta 2012. Zatopione karczmy, zapadte kościoły. Wyobrażenia katastrof w polskich opowieściach ludowych z XIX i początku XX wieku. – Konarska, K. & Kowalski, P. (toim). *Powodzie, plagi, życie i inne katastrofy*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, lk 495–511.

SUMMARY

Apparitions in the folklore of Estonian Russians: Typological classification and comparative perspectives with Belarusian and Estonian traditions

ELENA BOGANEVA

Director of the Ethnolinguistics and Folklore sector, Byelorussian Research Centre on Culture, Language and Literature (Byelorussian Academy of Sciences)
elboganeva@gmail.com

ILJA BUTOV

PhD student at the Byelorussian Research Centre on Culture, Language and Literature (Byelorussian Academy of Sciences), Coordinator of the “Ufokom” project
illiabutov@gmail.com

MARE KÕIVA

Head of the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum, lead researcher
mare.koiva@folklore.ee

Keywords: anthropomorphic apparitions, revenant, ghost, ghost narratives, vision, zoomorphic apparitions, dark tourism, spectre

We examine materials related to ghosts from the Russian collection of the Estonian Literary Museum, drawing parallels with Belarusian and Estonian traditions. The thematic content is divided into five categories: (1) names and terminology; (2) appearance and attributes; (3) actions toward humans, acoustic and temporal characteristics; (4) places of manifestation; and (5) contemporary typological development of ghosts in media and the tourism industry.

While the names in all languages refer to specific perceptions – most commonly visual, i.e., visible beings and phenomena – some terms also imply “doing something” or enchantment, which in turn reflect differing conceptual fields and ontologies: from notions of the soul and its departure at death to contacts with demonic phenomena, the otherworld and the deceased. Various mythological beings appear in ghostly form, vanishing suddenly from human sight.

Ghosts may manifest in anthropomorphic or zoomorphic forms, but beyond humans and animals, they also appear as objects like fireballs, shadows, or beings of indeterminate shape. In anthropomorphic descriptions (both male and female), Estonian-Russian narratives often emphasize tall stature, the wearing of hats, or white clothing. Zoomorphic ghosts take the form of virtually all domestic animals – cows, goats, roosters, or pigs. In Estonian and Belarusian folklore, other domestic animals such as horses also appear. Ghosts typically do not cause direct harm to humans, even when they pursue them, but they invariably evoke fear as beings of the otherworld, often associated with demonic realms. Sometimes, ghosts lead people astray, causing them to lose their way or sense of direction. In exceptional cases, ghosts or revenants may be benevolent, though it remains questionable whether such encounters are truly beneficial to the individual.

A characteristic feature of ghostly phenomena is the absence or inadequacy of transitional rites (e.g., improper burial), which activates them. Death, as the final major rite of passage, begins during the dying process and continues through the funeral and wake. Violations of ritual or disregard for the wishes of the deceased lead to attempts at continued contact, resulting in hauntings and ghostly experiences. It is also notable that while encounters with revenants may involve specific individuals and miscommunications that are understandable through narrative, most ghostly contacts are singular and anonymous.

In Estonian folklore, a significant number of ghostly beings are known to cause confusion and economic damage. Sometimes, ghosts lead individuals astray, causing them to lose their way or sense of direction. In exceptional cases, ghosts or revenants may appear benevolent, though it remains uncertain whether such encounters are truly beneficial to the person involved.

Ghosts may be invisible, in which case they are represented by various acoustic features, ranging from human-like sounds (laughter, whistling, moaning) to other noises (creaking, banging, etc.). The typical time of encounter is evening, twilight, or night, though in rare instances, even midday. The most frequently associated locations include cemeteries, graves, places where treasure has been hidden under oath, sites of accidental death or suicide, underground monastery ruins, places where bones remain unburied, and solitary natural settings such as bogs, stones split by lightning, near trees, or bodies of water.

A defining characteristic of ghostly manifestations is the absence or inadequacy of transitional rites (e.g., improper burial or *umbluu*), which activates them.

Ghosts cannot be treated as distinct mythological figures such as revenants, forest spirits, or water beings (*näkk*). Rather, they represent one form of manifestation of any mythological entity – be it a local spirit (*genius loci*, guardian spirits), impure forces, or restless dead who have been deprived of proper ritual departure. In some examples, we observe transitional forms between different representations: for instance, a girl seen in a bog may be interpreted either as a *näkk* or a ghost, with the vision being ambivalent – both dangerous and alluring.

Particularly intriguing are fire motifs, which on the one hand symbolize the souls of the dead, and on the other hand point to hidden treasures. This is a widely spread genre in folklore that merges the supernatural with the material. Russian folklore in Estonia prior to World War II is especially revealing: it lacks the influence of journalism and radio, which at the time were already shaping oral traditions in towns and settlements. For example, in the rural tradition under study, there are no narratives associated with iconic buildings such as Narva Castle – these motifs only emerge decades later. The texts contain numerous elements characteristic of European folklore in general (e.g., the figure of the “White Lady” or a person dressed in white). At that time, there were no excursions to haunted places – such plotlines were added to the tradition later, and the use of ghost stories in tourism remained quite modest in its early stages.

Oral storytelling is a powerful yet flexible cultural form. In addition to reflecting reality, narratives possess their own “life” – they serve as tools for structuring and organizing memories and experiences, guiding their interpretation.

Deeper insights into reciprocal cultural influences and the transformation of mythological imagery in new cultural contexts are still awaiting thorough exploration. This is a dynamic phenomenon that differs from traditional discourse. The theme of ghosts is one of the key topics in mythology research that deserves attention – not only due to its significant role in contemporary cultural and societal life, but also because it is central to modern folklore.

The region’s history and its narratives reflect the complexity of unresolved historical events. Older stories often address moral norms of their time, issues arising from class and gender differences, and sensitive aspects of human psychology.

Elena Boganeva on Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Uurimiskeskuse (Valgevene Teaduste Akadeemia) etnolingvistika ja folkloori sektori juhataja, kelle peamised uurimisteedad on seotud rahvalike kristluste, mütoloogia ja etioloogiatega.

Elena Boganeva is Director of the Ethnolinguistics and Folklore sector, Byelorussian Research Centre on Culture, Language and Literature (Byelorussian Academy of Sciences). Her main research topics are connected to folk christianities, mythology and etiologies.

elboganeva@gmail.com

Ilja Butov on Valgevene Kultuuri, Keele ja Kirjanduse Uurimiskeskuse (Valgevene Teaduste Akadeemia) doktorant, projekti "Ufokom" koordinaator. Uurib Valgevene ja lähialade paranormaalset ja folklooriga lõikuvaid teemasid. Ta on korraldanud kaheksa rahvusvahelist konverentsi "Salapärase Valgevenemaa", samuti on ta arvukate artiklite autor.

Ilja Butov is a PhD student at the Byelorussian Research Centre on Culture, Language and Literature (Byelorussian Academy of Sciences), Coordinator of the "Ufokom" project. He conducts research on topics related to the paranormal and folklore in Byelorussia and adjacent areas, He has organised eight international conferences entitled "Mysterious Byelorussia" and is the author of numerous articles.

illiabutov@gmail.com

Mare Kõiva on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja ja juhtivteadur, kelle peamised uurimused tegelevad hetkel loitsude, meediumite, mütoloogiliste karakterite, inimeste ja loomade suhetega.

Mare Kõiva is the Head of the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum and lead researcher. Currently, her main research is concerned with spells, mediums, mythological characters and relationships between humans and animals.

<https://orcid.org/0000-0003-3769-3878>

mare.koiva@folklore.ee